

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально–науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра менеджменту освіти та педагогіки вищої школи

Дужнікова Вікторія Олексіївна

**РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОГО ІНСПЕКТУВАННЯ В СИСТЕМІ
УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ (кінець XIX ст. – XX ст.)**

Спеціальність 073 «Менеджмент»
Галузь знань 07 Управління та адміністрування

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник

_____ Л.В. Корж-Усенко
доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту освіти та
педагогіки вищої школи
« _____ » _____ 2020 року

Виконавець

_____ В.О. Дужнікова
« _____ » _____ 2020 року

СУМИ 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ШКІЛЬНОГО ІНСПЕКТУВАННЯ У СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ У ДОСЛІДЖУВАНИЙ ПЕРІОД	9
1.1. Передумови розвитку системних шкільних інспекторських перевірок у системі управління освітою в Україні ХІХ – першої половини ХХ ст.....	9
1.2. Нормативно-правове забезпечення процедури інспектування шкіл у системі управління освітою України другої половини ХХ ст.....	17
Висновки до розділу 1	35
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ІНСПЕКТУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ У СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.....	36
2.1. Етапи реформування організації і методики шкільного інспектування другої половини ХХ ст.....	36
2.2. Характеристика завдань, прав і обов’язків інспектора шкіл у системі управління освітою в Україні.....	69
2.3. Перспективи вдосконалення шкільного інспектування в Україні на початку ХХІ ст.....	75
2.4. Рекомендації щодо поєднання зовнішнього і внутрішнього контролю як однієї зі складових ефективного управління закладом освіти у процесі інспектування.....	84
Висновки до розділу 2	91
ВИСНОВКИ	93
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	97

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний стан реформування середньої ланки в системі вітчизняної освіти характеризується переходом від державного до державно-громадського управління діяльністю мережі загальноосвітніх навчальних закладів. Це, у свою чергу, передбачає інтеграцію діяльності, прав, обов'язків і відповідальності всіх суб'єктів управління на державному, регіональному, місцевому та інституційному рівнях для забезпечення ефективного управлінського впливу на якість надання освітніх послуг.

Ідея державно-громадського управління освітою не є новою, адже отримання об'єктивної оцінки про стан надання освітніх послуг є одним із найефективніших шляхів удосконалення всієї освітньої системи. Валідність такої оцінки може забезпечити уніфікований державний контроль за діяльністю загальноосвітніх навчальних закладів, що нині здійснюється центральними і місцевими органами управління освітою. Особливі функції контролю покладено на Державну інспекцію навчальних закладів України, а його основними формами наразі є атестація, інспектування, комплексні і тематичні перевірки.

Про зацікавленість нашої держави в демократизації управління закладами середньої ланки освіти свідчить ухвалення ряду законодавчих документів, де відображено розподіл управлінських функцій між центральними, регіональними і місцевими органами управління, наголошено на необхідності активізації діяльності всіх зацікавлених суб'єктів організації навчально-виховного процесу задля максимального врахування і задоволення освітніх потреб громадян і суспільства в цілому. Акцентовано увагу на залученні до управлінського процесу піклувальних рад і рад навчальних закладів, що об'єднують зусилля учнів, їхніх батьків і представників громадськості.

У той же час демократичні перетворення в державно-громадському управлінні середніми загальноосвітніми навчальними закладами відбуваються повільно внаслідок негативного впливу ряду суперечностей: між необхідністю розвитку громадської ініціативи в системі управління загальноосвітніми

зкладами та обмеженістю повноважень громадського самоврядування у формуванні освітньої політики в Україні; між об'єднанням зусиль державних і громадських органів управління середньою загальною освітою та формалізмом впливу громадських органів управління освітою на вирішення питань посилення ефективності діяльності і перспективи розвитку загальноосвітніх навчальних закладів, контролю за фінансовою діяльністю їх керівників, за підбором кадрів; між поступальним громадським рухом учителів і учнів та правовою обмеженістю окремих повноважень суб'єктів навчально-виховного процесу.

За таких умов особливої актуальності набуває досвід інспекторського контролю, що склався в Україні впродовж другої половини минулого століття і трансформується в сучасних умовах оновлення середньої ланки в системі національної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зрозуміло, що проблема інспектування загальноосвітніх закладів не є новою, оскільки різні її аспекти знайшли відображення у працях В.Г. Арсенова, М.М. Балова, Є.С. Березняка, А.Д. Бондаря, П.В. Худоминського, М.В. Черпінського, Ф.Є. Штикало та ін. Сучасний стан інспекторського контролю показано в наукових розвідках О.С. Боднар, Л.М. Денякіної, Н.А. Калініченко, В.М. Ковальова, В.В. Лаврука, Н.І. Лісової, Б.Л. Тевліна та ін.

Аналіз вітчизняної педагогічної літератури останніх років дозволяє зробити висновок, що проблема державного контролю за діяльністю шкіл в Україні впродовж другої половини ХХ ст. ще не знайшла завершеного системного вивчення. Викликає інтерес цілісна характеристика методичних основ і досвіду організації інспектування шкіл у системі управління освітою в цей історичний період, що значно ускладнило сучасне наукове обґрунтування основних засад процедури інспектування.

Отже, актуальність вивчення проблеми інспектування шкіл у системі управління освітою в Україні другої половини ХХ ст., необхідність урахування набутого досвіду минулих років у розробці сучасних підходів щодо

вдосконалення державно-громадського контролю як основного засобу поліпшення діяльності закладу загальної середньої освіти зумовили вибір теми магістерської роботи: *«Реформування шкільного інспектування в системі управління освітою в Україні (кінець XIX – XX ст.)»*.

Мета дослідження полягає в науковому обґрунтуванні методичних засад і досвіду організації інспектування закладів загальної середньої освіти у системі управління освітою України впродовж другої половини XX ст. для використання найбільш цінних напрацювань у сучасних умовах розбудови державно-громадського управління закладами загальної середньої освіти.

Відповідно до мети дослідження визначено такі *завдання*:

1. Обґрунтувати передумови становлення і розвитку шкільних інспекторських перевірок у системі управління освітою в Україні XIX – другої половини XX ст.

2. Розкрити зміст і структуру поняття «інспектування», нормативно-правове забезпечення інспектування шкіл у системі управління освітою в Україні означеного хронологічного періоду.

3. Схарактеризувати досвід організації інспекторських перевірок згідно з виділеними етапами реформування та відповідними їм тенденціями в розвитку державного управління діяльністю шкіл України другої половини XX ст.

4. З'ясувати завдання, права і обов'язки інспектора шкіл у системі управління освітою в Україні.

5. Розробити рекомендації для керівників закладів загальної середньої освіти із самоаналізу діяльності за результатами інспектування закладу освіти.

Об'єкт дослідження – процес інспектування закладу загальної середньої освіти у системі управління освітою України.

Предмет дослідження – методичні основи і досвід організації інспектування шкіл у системі управління освітою в Україні (кінець XIX ст. – XX ст.).

Окреслені мета та завдання наукового пошуку вмотивували вибір комплексу взаємопов'язаних *методів: загальнонаукових* (вивчення літератури,

архівних документів і матеріалів, дисертаційних робіт, аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, класифікація, порівняння), що вможливили розкриття передумов становлення і розвитку шкільних інспекторських перевірок у системі управління освітою в Україні XIX – першої половини XX ст., висвітлення різних підходів і позицій науковців до еволюції досліджуваної проблеми, визначення завдань, прав і обов'язків інспектора шкіл, вивчення нормативно-правового забезпечення інспектування шкіл у системі управління освітою України у другій половині XX ст.; *історичних* (хронологічний, структурно-історичний, конструктивно-генетичний, періодизації, прогностичний), що дозволили простежити зміни в методичних основах і досвіді організації шкільних інспекторських перевірок у системі управління освітою України другої половини XX ст. відповідно до визначених етапів і тенденцій, визначити перспективи вдосконалення процедури шкільного інспектування в Україні на початку XXI ст.

Наукова новизна одержаних результатів полягають у тому, що: здійснено аналіз методичних основ і досвіду організації інспектування шкіл у системі управління освітою України другої половини XX ст.; визначено етапи (I етап (1950-1971 рр.) – етап становлення і динамічних змін в організації шкільної освіти; II етап (1972-1990 рр.) – етап удосконалення процедури інспектування шкільної освіти в Україні; III етап (1991-2000 рр.) – етап стабілізації системи контролю за діяльністю шкіл у роки відновлення державної незалежності України) та відповідні їм тенденції в інспектуванні шкіл у системі управління освітою України впродовж другої половини XX ст. з урахуванням виділених критеріїв (потреби суспільства з урахуванням його суспільно-політичного, соціально-економічного розвитку в підвищенні якості надання освітніх послуг загальноосвітніми навчальними закладами; зміни в освітніх пріоритетах держави; офіційний статус шкільного інспектора; динаміка розвитку типів загальноосвітніх закладів; якісні зміни мети, завдань і змісту інспекторських перевірок; нормативно-правове забезпечення діяльності

інспекторів шкіл; утілення у практику роботи шкіл досягнень педагогічної науки);

набули подальшого розвитку визначення перспектив удосконалення процесу інспектування закладів загальної середньої освіти в Україні на початку ХХІ ст.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дослідження можуть бути використані в закладах післядипломної педагогічної освіти з метою посилення ефективності навчально-виховної роботи вчителів, оптимізації управлінської діяльності керівників закладів загальної середньої освіти, а також під час написання підручників із проблем менеджменту, навчальних посібників та іншої навчально-методичної літератури. Низку окреслених питань можна рекомендувати для розробки в дипломних і магістерських дослідженнях із питань освітнього менеджменту.

Апробація результатів та публікації. Матеріали дослідження, його основні положення та практичні результати доповідалися та обговорювалися на VI Міжнародній науково–практичній конференції «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський та національний виміри змін» (Суми, 23-24 квітня 2020 р.); IV Міжнародній науково–практичній конференції «Європейський університет: імідж, мобільність та соціальні перспективи» (Суми, 06-07 травня 2020 р.) та на II Міжнародній науково–практичній конференції «Освіта для ХХІ століття: виклики, проблеми, перспективи» (12-13 листопада 2020 р.) при Сумському державному педагогічному університеті імені А.С.Макаренка.

Публікації:

1. Дужнікова В.О. Рекомендації щодо поєднання зовнішнього і внутрішнього контролю як однієї зі складових ефективного управління закладом освіти у процесі інспектування. *Магістр* : збірник наукових праць молодих учених / гол. ред. О. Г. Козлова. Суми : ФОП Цьома С.П., 2020. С. 150–155.

2. Дужнікова В.О. Характеристика завдань, прав та обов'язків інспектора закладу освіти у системі управління освітою в Україні у XX столітті. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (12-13 листопада 2020 року, м. Суми). Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020. С. 57 – 61.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається з двох розділів, 2 рисунків, 2 таблиць, загальний обсяг сторінок – 104 та використаних джерел – 81 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ШКІЛЬНОГО ІНСПЕКТУВАННЯ У СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ У ДОСЛІДЖУВАНИЙ ПЕРІОД

1.1. Передумови розвитку системних шкільних інспекторських перевірок у системі управління освітою в Україні XIX – першої половини XX ст

Вивчення у процесі наукового пошуку передумов розвитку системних шкільних інспекторських перевірок в Україні впродовж XIX – першої половини XX ст. дало можливість установити, що держава завжди була зацікавлена в забезпеченні якості надання освітніх послуг у загальноосвітніх навчальних закладах, що законодавчо закріплено в ряді нормативно-правових актів. Так, перші законодавчо закріплені регламентації процедури інспектування навчальних закладів знаходимо у Статуті гімназій та училищ міських і приходських (1828 р.), згідно з яким відповідальність щодо перевірки якості надання освітніх послуг, у першу чергу, приватних закладів, покладалася на директора міської гімназії, а в повіті – повітового наглядача училищ [70]. Зокрема в цьому документі йшлося про те, що «директор оглядає, у крайньому випадку, раз на рік усі приватні навчальні заклади його відомства, а ті, що знаходяться в місцях його звичайного перебування, відвідує якомога частіше. Веденню його підлягає абсолютно як навчальна, так і моральна частина виховання в цих закладах, але в їхні господарські розпорядження він не входить. Якщо ж однак ним будуть помічені і по цій частині будь-які безпорядки, то він доводить про них до відома Університету. На цих же самих правилах штатні міські наглядачі оглядають підпорядковані їхньому нагляду приватні училища і про стан їх доносить директору» [70, с. 81].

Оскільки численність приватних закладів невпинно зростала, з метою контролю якості надання освітніх послуг у грудні 1833 р. були прийняті

правила «Про введення Інспекторів над приватними навчальними закладами у столицях». Ці обов'язки покладалися на інспекторів, яких обирали з числа академіків, професорів, ад'юнктів і чиновників Міністерства народної освіти Російської імперії, які раз у квартал повинні були надавати міністру народної освіти відомості про стан навчального і виховного процесу в підвідомчих їм пансіонах. У зв'язку з цим С.В. Сергєєва звертає увагу на те, що інспектори не лише здійснювали контроль, але й надавали консультативні послуги, навіть заохочували зусилля утримувачів навчальних закладів. У коло обов'язків інспекторів входили: особиста присутність на іспитах учнів; надання рекомендацій методичного плану; пропозиції щодо кандидатур учителів і наглядачів для заповнення вакансій; вирішальний голос при ухваленні питань щодо вибору і влаштування приміщення, де був розташований заклад освіти та багато інших [70, с. 82].

У зв'язку з тим, що виявлені інспекторами недоліки перевищували позитивні результати в організації навчально-виховного процесу, у січні 1835 р. на розгляд міністру народної освіти графу С. Уварову інспекторами І. Давидовим і Д. Перевошиковим був наданий проект «Настанови для утримувачів і утримувачок пансіонів по часті моральній, навчальній і для учнів». Основна увага в цьому документі приділялася вимогам до особистості вихователів, до використання ними методів заохочення і покарання, до організації навчального процесу, у тому числі забезпечення підручниками, проведення іспитів і правил поведінки учнів.

У період із 1869 р. по 1917 р. у царській Росії офіційно створено інспекцію народних училищ як державний орган нагляду за діяльністю початкових закладів. На той час серед інспекторів народних училищ поряд із відданими царському уряду чиновниками працювали доволі прогресивні діячі, які щиро турбувалися про покращення стану народної освіти, проводили ґрунтовну методичну роботу з учителями (наприклад, В.П. Вахтеров, М.О. Корф, І.М. Ульянов та ін.) [61, с. 247].

З перших років радянської влади Україна почала формувати власну систему контролю за станом освіти. Так, 9 листопада 1917 р. Раднаркомом ухвалено декрет «Про утворення Державної комісії по освіті», згідно з яким справу загального керівництва народною освітою доручено Установчим зборам Державної комісії на чолі з народним комісаром з освіти. У січні 1918 р. ліквідовані учбові округи та контрольно-інспекторський апарат, що склався в дореволюційні роки, а для керівництва народною освітою в червні 1918 р. згідно з рішенням Раднаркому РРФСР при виконкомах окружних, губернських, повітових і волосних Рад Робітничих, Солдатських і Селянських депутатів створено відділи народної освіти.

Для подальшого керівництва та організації народної освіти Декретом Раднаркому від 26 червня 1918 р. при Народному Комісаріаті освіти і відділах народної освіти запроваджено посади інструкторів, в обов'язки яких входило періодичне відвідування шкіл для підтримання живого зв'язку з відповідними відділами народної освіти та з метою надання допомоги педагогам в їх роботі. В Українській РСР посади інструкторів при губернських і повітових відділах соцвиху затверджено на основі постанови уряду про «Місцеві апарати соцвиху» у квітні 1922 р. [50, с. 9].

Апарат шкільних інспекторів народної освіти в Наркомосі РРФСР сформовано в 1922 р., а у грудні місяці 1923 р. у Москві було проведено I Всеросійську конференцію інспекторів народної освіти, де натомість терміну «інструктор» уперше було вжито «інспектор». В Українській РСР апарат інспекторів народної освіти створено в 1924 р.

Зауважимо, що такий перехід від інструктування до інспектування був обумовлений розвитком мережі шкіл, запровадженням нових навчальних планів і програм, що розроблені Державною Вченою Радою, необхідністю посилення контролю за роботою шкіл та органів народної освіти.

У листопаді 1923 р. було затверджене перше положення про інспектора шкіл, у якому наголошено на пріоритеті контрольних функцій. Очільником губернської інспектури до травня 1925 р. був губернський інспектор,

окружної – окружний інспектор народної освіти. На той час інспектура являла собою функціональний, контрольно-інспекторський апарат, який перевіряв стан навчально-виховної роботи у школах, методи викладання, повноваження якої дозволяли призначати, звільняти і переміщати педагогічні кадри. Проте фінансової і господарської частин, канцелярського і технічного апарату інспектори не мали.

Протягом 20-х рр. XX ст. в УСРР і РСФРР набули поширення різні концепції і моделі освіти, за якими будувалися цілком самостійні, подекуди навіть протилежні системи освіти. Українська «концепція та модель передбачали, по-перше, максимальне наближення освіти до потреб економіки, що було цілком доцільно в умовах господарської розрухи. По-друге, принцип суто загальноосвітньої підготовки відкидався, оскільки він не готував людину до життя, і замінювався принципом поєднання спеціальної (професійної) і загальноосвітньої підготовки. По-третє, пропонувалося раннє спеціальне (професійне) навчання, починаючи з 15-літнього віку. По-четверте, планувалося перенести загальноосвітню школу до дитячого будинку, значно розширивши коло її функцій. По-п'яте, реалізувалася теза про навчання рідною мовою, виходячи з принципу пропорційного співвідношення національного складу населення і кількості національних шкіл. По-шосте, вибудовувалася система профільних вертикалей, коли зберігалася наступність на всіх ступенях спеціальної (професійної) підготовки – від школи ФЗУ до інституту» [43].

Окрім цього, освітня система Української СРР цього періоду мала ще багато важливих реформ: у 1919 р. українським урядом було прийнято рішення про відокремлення школи від церкви, безкоштовне навчання і утворення замість багатьох типів шкіл єдиної трудової школи; 5 серпня 1925 р. постановою РНК та ВУЦВК уведено обов'язкове 4-річне навчання дітей віком від 8 до 14 років. За наявності великої кількості переростків у містах та селах відкривалися 2-річні школи переростків. У селах організовувалися школи колгоспної молоді (ШКМ) із семирічним терміном навчання, у містах – фабрично-заводські 7-річні школи.

Разом із тим, уже в середині 20-х років уряд Радянської Росії рішуче змінює свою тактику в галузі освіти стосовно інших радянських республік. За короткий час союзний тоталітарний режим ліквідував українську освітню модель, запровадивши в Україні (як і на всій території СРСР) російську освітню модель. Про створення єдиної системи професійної освіти на Україні довелося забути [43].

З'ясовано, що в Україні, на відміну від шкільної системи РРФСР, у 1921–1925 рр. основним типом школи була семирічка з двома конценрами (4 класи + 3 класи) навчання, логічним продовженням якої стала профшкола, а технікум розглядався як вищий заклад освіти відповідної політехнічної спеціалізації. Крім того, діяли вищі навчальні заклади, які давали вищу освіту в повному обсязі.

Як бачимо, найвагомішою освітянською проблемою 20-30-х рр. ХХ ст. в Україні була, перш за все, ліквідація неписьменності. Відповідно першочерговим завданням контролюючих органів за діяльністю 3-річок, 4-річок, 7-річок, 2-річних шкіл для переростків стала допомога у відкритті цих закладів, їх функціонуванні, забезпеченні шкіл висококваліфікованими кадрами та якісними підручниками.

Слід зауважити, що контролюючі органи за діяльністю освітніх закладів того періоду (адміністративні освітні установи) були сформовані не в кожній адміністративній одиниці (окрузі) та й укомплектовані теж досить неоднозначно. Територіально-адміністративна система УРСР проіснувала з початку 1923 р. до 1930 р. та була перехідною системою від губерній до областей. Зокрема 12 квітня 1923 р. другою сесією Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) ухвалено постанову «Про новий адміністративно-територіальний поділ України», згідно з якою в УРСР замість 102 повітів, що ділилися на 1989 волостей, було створено 53 округи, які ділилися на 706 районів.

Станом на 01.01.1929 р. Україна адміністративно поділялася вже на 40 округ, мала одну автономну республіку (Автономна республіка Молдавська)

і адміністративний центр – м. Харків. До адміністративної освітньої установи (окрінспектури наросвіти чи наросвіти) округу могло входити від 2 до 15 осіб [16]. Наприклад, Конотопська округа з чисельністю населення 678 800 осіб мала Окрінспектуру Наросвіти у складі інспектора та секретаря; Київська округа з чисельністю населення 1 693 500 осіб мала Окрнаросвіту у складі окрінспектора, заступника та інспектора соцвиху (одна посада). Разом із тим, Могилівська округа з чисельністю населення 531 700 осіб мала Окрнаросвіту у складі окрінспектора, інспектора соцвиху, інспектора-методиста, інспектора нацмену, інспектора профосвіти, інспектора політосвіти, інспектора лікнепу, секретаря, тобто всього 8 осіб. Білоцерківська округа з чисельністю населення 886 100 осіб мала Окрінспектуру Наросвіти у складі 11 осіб: старшого окружного інспектора, інспектора соцвиху, інспектора політосвіти, інспектора профосвіти, інспектора-методиста, інспектора нацмену, інспектора лікнепу, інспектора, інспектора КДР, секретаря, бухгалтера. За яким принципом відбувалося комплектування адміністративних освітніх установ нам не зовсім зрозуміло, адже як чисельність населення, так і кількість населених пунктів з огляду на це, якщо взяти до уваги порівняльний аналіз матеріалів, цілком зрозуміло, не впливала [16]. Разом із тим зрозуміло, що ці роки – це роки формування і системи шкільної освіти і, відповідно, системи контролю за діяльністю створюваних навчальних закладів.

Говорити про якусь системність шкільного інспектування можна лише у зв'язку зі створенням перших відділів народної освіти. Хронологічно цей процес припав на початок 30-х рр. XX ст. Згідно з постановами Центрального виконавчого комітету (ЦВК) і Ради народних комісарів (РНК) СРСР від 23 липня 1930 р. «Про ліквідацію округів» і ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 р. «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління» з 15 вересня 1930 р. округи в Україні офіційно скасовувалися. Натомість уся територія республіки розподілялася на 503 адміністративних одиниці: 484 райони, 18 міст республіканського підпорядкування і АМСРР (Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка), до якої входили

11 районів. Протягом 1932 р. відбувся перехід на трьохступеневу систему управління і відповідно було створено перші сім областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську, Одеську, Донецьку і Чернігівську. Ця адміністративно-територіальна система управління (центр – область – район) існує й донині.

З аналізу архівних документів і матеріалів відомо, що 25 липня 1930 р. у СРСР було прийняте рішення про загальне обов'язкове початкове навчання, а 25 серпня 1932 р. – щодо організації у країні середніх шкіл. Відповідно з 1932 р. в Українській РСР почали організовуватися обласні відділи народної освіти. Наприклад, Полтавський обласний відділ народної освіти створено в листопаді 1937 р. згідно з постановою ЦВК СРСР від 22 вересня 1937 р., а вже 17 вересня 1941 р. обласний відділ народної освіти Полтавської області припинив свою діяльність у зв'язку з тимчасовою окупацією області німецькими загарбниками. Його діяльність відновлена лише після визволення м. Полтава від німецьких військ 1 жовтня 1943 р. [74].

Нагальною проблемою для інспекторського контролю залишалася перевірка стану виконання Закону про загальне обов'язкове навчання дітей шкільного віку. У наказі заступника народного комісара освіти УРСР П. Дудніка «Про перевірку стану виконання закону про загальне обов'язкове навчання дітей шкільного віку» від 19.02.1945 р. [77, арк. 9] особливу увагу акцентовано на п. 2, де йшлося про те, що «районним (міським) відділам народної освіти тих дітей, яких перевіркою буде виявлено поза школою, у тому числі дітей глухонімих, сліпих і розумово відсталих, негайно охопити навчанням у школах, організувати для цього, якщо в цьому буде потреба, додаткову кількість класів, інтернатів та спецшкіл». У п. 3 наголошено на тому, що «завідувачам районних, міських відділів народної освіти перевірити до 20 березня ц. р. стан виконання закону про загальне обов'язкове навчання дітей на кожному населеному пункті та школі району чи міста, та до 20 березня ц. р. зробити доповідь на виконкомі районної ради депутатів трудящих про наслідки цієї перевірки». У п. 5 завідувачів облВНО зобов'язано «до 1 квітня ц. р. мати в

облВНО повні дані перевірки охоплення дітей школами по кожному району та області. Про наслідки перевірки по області та про вжиті заходи в цій справі з боку облВНО доповісти виконкому Облради депутатів трудящих та Наркому УРСР до 10 квітня ц. р.» [там само].

Зазначимо, що в зарубіжних країнах на посаду інспектора шкіл, зазвичай, також призначали особу з вищою освітою і значним педагогічним стажем, у тому числі стажем керівної роботи. Інспектування середніх шкіл часто покладалося на осіб з ученим ступенем і званням (наприклад, бакалавра – у США, Індії та ін. країнах). В окремих країнах при призначенні інспекторів шкіл до уваги бралися не лише рівень загальних і спеціальних знань, педагогічних навичок, але й наявність достатнього життєвого досвіду. Наприклад, у Бельгії мінімальним є вік 35 років, у Канаді, Франції, Англії, Австралії – 30 років. У Панамі, Перу, Уругваї, Іспанії та деяких інших країнах інспекторські посади заміщувалися за конкурсом, а у США, Норвегії, Греції, Ірландії – за результатами спеціальних екзаменів.

У другій половині ХХ ст. підготовка інспекторів в окремих зарубіжних країнах почала здійснюватися в навчальних закладах. Так, у крупних коледжах та університетах США запроваджений інспекторський диплом, що видавався особам, які прослухали спеціальні курси з управління школою. У Болгарії інспекторів початкової або середньої школи готували факультети окремих педагогічних інститутів. На посаду інспектора з дошкільних закладів та шкільних інспекторів із ручної праці, домогосподарства, фізичного виховання дівчат призначали переважно жінок [61, с. 247].

Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. і постанови Ради Міністрів УРСР від 14 січня 1963 р. «Структура і штати облвиконкомів, райвиконкомів і міських виконкомів міст обласного підпорядкування з їх відділами і управліннями», а також відповідно до рішення обласних (промислових) і обласних (сільських) Рад депутатів трудящих були створені два відносно самостійних обласних відділи народної освіти: промисловий і сільський, які приступили до виконання своїх функцій із 2

березня 1963 р. Структура обласного (промислового) відділу народної освіти була така: керівництво, шкільний відділ, інспектор з дошкільного виховання, інспектор із кадрів, інженер із будівництва. Відповідно зазнала реорганізації і структура обласного (сільського) відділу народної освіти, зміни якої передбачали розширення штату працівників: керівництво, шкільний відділ, інспектор із дошкільного виховання, інспектор із кадрів, інженер із будівництва. Урешті решт 15 грудня 1964 р. спільною сесією обласних (промислового і сільського) Рад депутатів трудящих прийнято рішення про об'єднання обласних (промислового і сільського) Рад в єдину обласну Раду депутатів трудящих і відповідно створення одного відділу народної освіти, який почав функціонувати з січня 1965 р. Завдання і функції відділу залишалися без змін.

Таким чином, вивчення й аналіз архівних документів і матеріалів дало можливість з'ясувати передумови розвитку інспектування шкіл в Україні, що припадають на XIX – першу половину XX ст. Серед таких передумов найбільш суттєве значення мають потреби в розбудові матеріально-технічної бази шкіл, підвищення вимог до якості самих інспекторських перевірок, відсутність грамотного підбору педагогічних кадрів, які залучалися б до інспектування, невизначеність питань, що виносилися на перевірку та багато інших.

1.2. Нормативно-правове забезпечення процедури інспектування шкіл у системі управління освітою України другої половини XX ст

Проведений нами аналіз науково-педагогічної літератури з питань управління діяльністю середніх загальноосвітніх навчальних закладів дозволив установити, що *інспектування* (від лат. *inspectio* – огляд, нагляд) – це *перевірка діяльності навчальних закладів, яка поєднується з наданням необхідної допомоги, вивченням і поширенням позитивного досвіду, усуненням виявлених недоліків*. Проводиться інспекторами Міністерства освіти та відділів (управлінь) освіти. Відповідно *інспектор школи* – це службова особа в

районних (міських), обласних відділах освіти і в Міністерстві освіти, яка здійснює державний нагляд і контроль за станом навчально-виховної роботи у школах і позашкільних закладах. Інспектор школи узагальнює і поширює кращий педагогічний досвід і знайомить учителів із досягненнями педагогічної науки.

На думку З.М. Онишківа, інспектування – це система державного контролю за виконанням освітніми закладами будь-яких форм власності постанов, законів Верховної Ради, указів і розпоряджень Президента України, рішень уряду в галузі освіти, директивних і нормативних документів інших керівних органів з одночасним наданням їм необхідної допомоги [52, с. 120].

Лексичне значення терміну «інспекція» у «Сучасному тлумачному словнику української мови» розглянуто як «систему нагляду за правильністю дій і дотриманням установлених правил різними підприємствами, установами», а також як «органи, що покликані здійснювати нагляд і контроль» [72, с. 364]. Наголосимо, що хоча «нагляд» і «контроль», зазвичай, уживаються паралельно, сучасна теорія менеджменту розглядає контроль як одну з функцій управління, сутність якої полягає «у встановленні реальних параметрів функціонування системи, якою управляють. Контроль має бути спрямований на виявлення, попередження відхилень і недоліків у діяльності цієї системи, а також на їх усунення. Нагляд – пильнування, слідкування за кимось або чимось. Тому не слід уважати, що директор повинен наглядати за вчителями, щоб ті чого не втнули або працювали так, як того хоче директор» [73, с. 11].

Якщо спробувати знайти найбільш точне визначення особливостей інспекторського контролю обраного хронологічного періоду, то, безперечно, найкращим буде посилання на кандидата педагогічних наук Є.С. Березняка, який у своїй праці «Питання інспектування роботи школи і вчителя» зазначав: «Інспекторський контроль має бути спрямований на те, щоб вчасно виявляти і виправляти недоліки, рішуче викривати оковамилювання і лібералізм, створювати навколо цих негативних явищ громадську думку, атмосферу осуду і непримиренності. Разом із цим, інспекторський контроль повинен сприяти

вдосконаленню методів і організаційних форм роботи вчителя школи, відділів народної освіти і дитячих установ» [7, с. 3–4]. На наше переконання, останнє наведене твердження і є основним принципом інспектування: перевірки не заради покарання, а заради поліпшення освітнього процесу.

У структуру інспектування школи Є.С. Березняк увів такі складові [4]:

- 1) фронтальна (повна) перевірка школи;
- 2) відвідування і аналіз уроків;
- 3) перевірка знань, умінь і навичок учнів;
- 4) інспектування виховної роботи;
- 5) перевірка внутрішнього шкільного керівництва і контролю;
- 6) оцінювання діяльності школи і роботи вчителя.

Фронтальна (повна) перевірка передбачала, як відомо, інспектування всіх ділянок багатогранної роботи школи і, насамперед, – стан викладання, якість знань, умінь і навичок учнів з основ наук. Один інспектор не міг здійснити таку перевірку, тому до неї залучали весь апарат райвно, методкабінет, кращих учителів. Здійснювалася фронтальна перевірка не рідше одного разу на п'ять років, початкової школи – щорічно, що законодавчо закріплено в Положенні про шкільну інспекцію. Хоча періодичність такої перевірки визначалася станом навчально-виховної роботи у школах району чи міста, потреба в ній може виникати через 3-4, а іноді й через 2 роки.

Положення про шкільну інспекцію визначало тривалість фронтальної перевірки: середньої школи – не більше двох тижнів, восьмирічної – десяти днів, початкової – одного тижня. На тривалість фронтальної перевірки могла також впливати її комплектність. Так, для перевірки однокомплектної середньої школи могло бути достатньо 10 днів, восьмирічної – 7-8 днів, початкової з одним-двома класами-комплектами – 2-3 днів. При цьому процедура її проведення виключала будь-які перерви («вікна»), що могло привести до збільшення встановлених термінів.

Зазначимо, що процедура фронтальної перевірки передбачала попередню розробку плану її проведення, визначення термінів і добір бригади інспекторів,

до складу якої могли входити шкільні інспектори, методисти і завідувачі райметодкабінетами, а також працівники позашкільних закладів, громадські інспектори, кваліфіковані вчителі-пенсіонери, працівники партійних і профспілкових органів.

Розпочиналася фронтальна перевірка з бесіди з директором школи, у ході якої слід було з'ясувати володіння ним нормативно-правовою базою діяльності школи й організації навчально-виховного процесу, об'єктивні дані про заклад (педагогічні кадри, відомості про учнів, навчально-матеріальна база та ін.), інформацію про кращих учителів, їхній досвід, а також про вчителів, які потребують методичної допомоги. Директор школи повинен був проінформувати шкільну інспекцію про досягнення та успіхи, а також проблемні питання, над вирішенням яких працює керівництво закладу і педагогічний колектив. У свою чергу, шкільна інспекція мала ознайомити директора школи з планом її роботи, вислухати побажання керівництва закладу.

Крім основних питань фронтальної перевірки, шкільна інспекція перевіряла дотримання закладом необхідного санітарного, теплового, повітряного, світлового і протиепідемічного режиму, виконання «Рекомендацій з організації навчально-виховного режиму школярів» (збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР, 1974 р., № 20), норм обладнання (збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР, 1976 р., № 22-23), наказів міністерств охорони здоров'я й освіти СРСР «Про заходи з дальшого покращення охорони здоров'я школярів» (збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР, 1977 р., № 21). Серед умов функціонування школи на увагу інспекторської бригади заслуговувала робота з профілактики дитячого травматизму і нещасних випадків, дотримання правил техніки безпеки й охорони праці, протипожежних заходів, виконання «Типових правил внутрішнього трудового розпорядку для працівників загальноосвітніх шкіл» (збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР, 1974, № 20), Положення про організацію роботи з охорони праці (збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР, 1972 р., № 19-20).

Одним із головних питань, на яке мала дати відповідь фронтальна перевірка, було виконання перспективного і річного плану роботи школи, практичної реалізації головних завдань за всіма видами планування. Не менш важливим завданням також було забезпечення всеобучу, що підтверджувала перевірка документації з обліку дітей у мікрорайоні школи, наявності і правильності ведення зведених списків дітей 6-7 річного віку, охоплення цих дітей навчанням, наявності у школі медичних документів на хворих дітей і висновків ПМПК про дітей із психофізичними вадами. Крім того, перевірялася правильність ведення документації з обліку школярів, а саме: алфавітна книга запису учнів, класні журнали, списки учнів, які вибули; оформлення наказів по руху учнів, наявність довідок на дітей шкільного віку, які проживають у мікрорайоні школи, але навчаються в іншому закладі. При цьому слід було брати до уваги те, що одним із показників усеобучу вважалося збереження контингенту учнів, відвідування ними занять, організація підвозу і правильного харчування, своєчасне завершення восьмирічної освіти, а також охоплення випускників 8-х класів навчанням у всіх типах середніх навчальних закладів.

Не менш важливим аспектом фронтальної перевірки було встановлення значущості групи продовженого дня: наскільки повно задовольнялося бажання батьків щодо включення дітей у групи продовженого дня; наступність урочних занять і позакласної роботи, особливо самопідготовки; режим роботи групи, організація харчування і відпочинку та інші питання.

При фронтальній перевірці стану викладання шкільних дисциплін інспекторська бригада звертала увагу на відповідність вимогам навчальних програм, раціональне використання часу, що відведене навчальним плануванням на вивчення того чи іншого предмету, що включало також практичні і лабораторні роботи, екскурсії, трудову практику школярів. Також потребували вивчення реалізація принципу розвивального і виховального навчання, засвоєння учнями теоретичних і світоглядних ідей і понять, уміння оцінювати факти і явища суспільно-політичного життя.

Інспектори повинні були використовувати активні методи фронтальної перевірки, у першу чергу, письмові контрольні роботи, що заздалегідь були підготовлені фахівцями відповідно до чинних програм. Це давало можливість установити здатність школярів використовувати отримані знання в нестандартних ситуаціях, ступінь розвитку в них пізнавального інтересу, володіння навичками самостійної роботи. Не менш важливими були активізація навчально-пізнавальної діяльності завдяки використанню проблемних методів навчання, дотримання регламентацій щодо виконання домашніх завдань, розвитку творчих здібностей школярів. Окрему увагу у процесі фронтальної перевірки звертали на роботу з попередження неспішності і відставання учнів, об'єктивність оцінювання знань.

Не менш важливими для фронтальної перевірки стали питання трудового навчання школярів, його зв'язку з вивченням основ наук, виробничою практикою, суспільно корисною працею, залучення до профорієнтаційної роботи.

Зауважимо, що фронтальна перевірка стану виховної роботи школи була спрямована на виявлення перспективних виховних завдань, фактичного стану вихованості учнівських колективів та окремих учнів, цілеспрямованості виховної роботи, оптимального співвіднесення вербальних і практичних методів виховання, координації урочної і позакласної виховної роботи, піднесення ролі в ній органів учнівського самоврядування, зв'язків школи з батьками і громадськістю, аналіз і корекція результатів виховної роботи тощо. Пильної уваги бригади інспекторів заслуговували питання морального виховання (поведінка учнів, їхній зовнішній вигляд та ін.), попередження правопорушень серед школярів.

Ще одним важливим аспектом фронтальної перевірки була діяльність адміністрації школи, зокрема:

- чіткість і правильність розподілу обов'язків між адміністрацією закладу;
- керівництво підвищенням ідейно-політичного рівня і педагогічної майстерності вчителів (перспективне планування підвищення кваліфікації,

організація самоосвіти, своєчасне ознайомлення з нормативними документами, досягненнями педагогіки, психології, передовим педагогічним досвідом);

- запровадження основ раціональної організації праці педагогічного колективу (складання розкладу уроків, проведення нарад, розподіл навантаження, створення здорового мікроклімату і атмосфери творчого пошуку);

- постановка внутрішнього шкільного керівництва і контролю (відвідування уроків учителів, координація роботи заступників директора, проведення директорських контрольних робіт та ін.);

- об'єктивність і обґрунтованість висновків директора про роботу вчителів (науковий рівень цих висновків, узагальнення передового досвіду вчителів і вихователів);

- координація роботи педагогічної ради школи і методичних об'єднань [4; 5; 22; 52].

Завершувало фронтальну перевірку підготовка і складання акту, висновки з якого повинні були відповідати листу Міністерства освіти СРСР «Про критерії оцінювання діяльності школи». Відповідно до зроблених висновків надавалися конкретні пропозиції директору школи, що мали бути логічними і обов'язковими для виконання, спрямованими на подолання виявлених недоліків, реальними для виконання у встановлений термін, конкретними, чіткими, лаконічними.

Установлено, що в методичній літературі з питань процедури інспектування часто зверталася увага на багатоаспектності теоретичних тверджень і дещо застарілих практичних рекомендаціях окремих керівників шкіл стосовно вимог побудови сучасного уроку, що значною мірою дезорганізовувало вчителя, стримувало його творчий пошук, позбавляло самостійності у виборі типу уроку і методики його проведення.

Як справедливо наголошували Д.І. Дейкун та П.І. Дроб'язко [22], потрібний менш деталізований, але більш простий і зрозумілий аналіз, що насамперед уможлиблював би конкретне, чітке та об'єктивне оцінювання

роботи вчителя й учнів на уроці, її результативність. У зв'язку з цим працівниками Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР та Головного управління загальної середньої освіти Міністерства народної освіти УРСР була розроблена орієнтована схема розгорнутого аналізу уроку, що включала такі складові:

I. *Оцінювання планування уроку.* Місце уроку в системі уроків з певної теми, розділу; обґрунтованість змісту матеріалу, що розглядалася на уроці, його відповідність вимогам чинних програм (повнота, рівень складності). Доцільність передбачених і розв'язуваних на уроці мети і завдань (освітніх, виховних, розвивальних); відповідність триєдиної мети уроку змісту навчального матеріалу, можливостям учнів, завданням, що стоять перед класом на даному етапі навчання. Обґрунтованість обраної структури уроку з погляду його теми і мети.

II. *Аналіз уроку.* Науково-теоретичний рівень уроку; правильність обґрунтованих основних положень і висновків. Раціональність логічного впорядкування вчителем навчального матеріалу, виділення в ньому найістотнішого, забезпечення системності знань. Виховна спрямованість уроку: використання можливостей навчального матеріалу для формування наукового світогляду; з'ясування та пояснення діалектичних закономірностей, розкриття світоглядних ідей. Реалізація можливостей уроку щодо ідейно-політичного виховання учнів: органічність відображення у змісті уроку положень марксизму-ленінізму; використання партійних і державних документів; формування в учнів уміння визначати своє місце у вирішенні нагальних соціально-політичних та економічних завдань. Використання можливостей уроку для морального виховання учнів, сприяння формуванню патріотичних, інтернаціональних почуттів, розвитку колективізму, товаришкості, гуманності, чесності, правдивості, почуття обов'язку і відповідальності, непримиренності до пасивності, бездіяльності. Політехнічна спрямованість уроку, зв'язок із життям, із питаннями, що хвилюють суспільство і молодь; реалізація можливостей трудового навчання і профорієнтації.

Активізація пізнавальної діяльності учнів на всіх етапах уроку, що спрямована на засвоєння основних знань, оволодіння вміннями безпосередньо на уроці:

а) підтримання уваги, пізнавального інтересу (новизна постановки питань, раціональний ступінь проблемності навчання, залучення учнів до дискусії), роль авторитету вчителя;

б) тривалість самостійної навчально-пізнавальної діяльності учнів, її характер (раціональний добір і послідовність завдань, доцільність використання підручника чи інших книжок, співвідношення репродуктивних і пошукових завдань), проведення у старших класах лекцій, семінарських занять, практикумів, консультацій;

в) реалізація індивідуального підходу у процесі навчання школярів, раціональне поєднання індивідуальних, групових і колективних форм роботи на уроці, урахування індивідуальних психологічних особливостей;

г) використання можливостей уроку для формування загальнонавчальних умінь і навичок, озброєння учнів методами наукового пізнання.

Обґрунтованість і доцільність застосування окремих методів і засобів навчання; урахування характеру навчального матеріалу, можливостей учнів, рівня методичної підготовки вчителя, стану навчально-матеріальної бази школи. Забезпечення міжпредметних зв'язків у процесі реалізації дидактичної мети уроку. Наявність зворотного зв'язку між учителем та учнями на різних етапах уроку, повнота отриманої при цьому інформації. Адекватність внесених у зв'язку з цим коректив у ведення уроку. Об'єктивність оцінювання знань і вмінь учнів. Оптимальність домашнього завдання (характер, обсяг, усвідомленість, диференційованість), інструктаж щодо його виконання.

ІІІ. *Загальна оцінка ефективності уроку.* Результативність уроку: ступінь приросту знань і практичних умінь учнів, їхніх трудових навичок; оцінка розвивального і виховного впливу на учнів; відповідність здобутих результатів дидактичній меті уроку; оцінювання уроку за критеріями часу та зусиль учителя й учнів. Висновки та рекомендації вчителю: найбільш цінне на уроці,

його закріплення і розвиток; недоліки та їх усунення (мають бути науково обґрунтованими, об'єктивними, принциповими) [22, с. 59–62].

Перевірка знань, умінь і навичок учнів інспектором мала подвійну мету. По-перше, необхідно було виявити знання учнями фактичного матеріалу, міцність його засвоєння, уміння учнів застосовувати теоретичні знання на практиці, а, по-друге, – визначити найбільш типові помилки школярів, причини їх виникнення для надання конкретних практичних рекомендацій щодо покращення навчальної діяльності конкретного педагогічного колективу.

Найбільш типовими формами перевірки знань, умінь і навичок учнів були письмова (проводилася з окремих навчальних предметів, у першу чергу, мови, літератури, математики, рідше – фізики, хімії, іноді – географії, історії, біології) та усна (проводилася з тих предметів, що не підлягають письмовому контролю). Метою усної перевірки міг бути контроль знань із теми навчальної програми, вивчення якої закінчено, діагностика вміння учнів формулювати, узагальнювати і обґрунтовувати висновки, розкривати закономірності суспільних і природних явищ.

Перевірка внутрішнього шкільного керівництва і контролю передбачала встановлення компетентності директора школи, його заступників, організатора позакласної і позашкільної виховної роботи, їхньої ініціативності і творчого підходу до справи, оцінювання їхньої діяльності як учителів і керівників закладу. Інспектуванню підлягали всі складові внутрішнього шкільного управління – планування, організація і координація всієї діяльності, контроль за виконанням.

Особлива увага шкільним інспектором приділялася виконанню адміністрацією школи покладених законодавством України функціональних обов'язків, зокрема [4]:

- 1) *директор школи* здійснює контроль за якістю навчання і виховання, за станом трудового навчання і профорієнтаційної роботи, за позакласною і позашкільною виховною роботою; направляє діяльність учнівського самоврядування, надає допомогу громадським організаціям школи; організовує

роботу з батьками, координує діяльність батьківського комітету, керує педагогічною радою школи, забезпечує дотримання правил внутрішнього трудового розпорядку, санітарно-гігієнічного режиму, охорони праці і техніки безпеки у школі;

2) *заступник директора школи* з навчально-виховної роботи відповідає за правильну організацію навчально-виховного процесу у школі, за виконання навчального плану і програм, якість викладання, здійснює контроль за постановкою навчально-виховної роботи, проводить інструктування педагогічного колективу школи, регулює навчальне навантаження учнів, контролює виконання вимог Статуту школи про нормування домашніх завдань учнів; організовує методичну роботу у школі; інструктує і направляє роботу методичних об'єднань учителів, складає розклад навчальних занять;

3) *організатор позакласної і позашкільної виховної роботи* організовує і проводить позакласну і позашкільну виховну роботу, керує суспільно корисною працею учнів, інструктує класних керівників, учителів, вихователів та інших осіб, які беруть участь у керівництві позакласними заняттями школярів, надає їм допомогу.

Крім того, у школах із поглибленим трудовим навчанням додатково була введена посада заступника директора з трудового навчання (згідно зі Статутом – з виробничого навчання), в обов'язки якого входила організація трудового навчання і виховання школярів, питання профорієнтації, керівництво роботою учнівських бригад, лісництв, навчально-виробничих майстерень, контроль за дотриманням правил техніки безпеки і охорони праці. Якщо у школі поглиблено вивчалася іноземна мова, то додатково вводилася посада заступника директора з іноземної мови. У будь-якому випадку обов'язки між директором і його заступниками мали бути розподілені рівномірно і раціонально.

При інспекторській перевірці внутрішнього шкільного керівництва і контролю слід було особливу увагу звертати на такі аспекти, як: єдність дій і наступність у роботі директора і його заступників; планування роботи школи (з

урахуванням принципів науковості, перспективності, наступності, конкретності, комплексності планування); організаторська робота з реалізації плану; правильний підбір, розстановка і виховання педагогічних кадрів, підвищення їхньої педагогічної майстерності; робота теоретичних семінарів, методичних об'єднань, вивчення і впровадження передового педагогічного досвіду своєчасне проходження курсів підвищення кваліфікації; дотримання вимог до складання розкладу уроків; створення в педагогічному колективі здорового клімату і творчої атмосфери.

Особливу увагу Є.С. Березняк рекомендував звертати на те, що план внутрішнього шкільного контролю повинен бути окремим розділом річного плану роботи школи і включати такі обов'язкові питання:

- організація контролю за виконанням рішень уряду з питань народної освіти, наказів і розпоряджень відповідних міністерств і відомств;
- використання різних форм контролю з метою підвищення його ефективності, впливу на рівень і результативність навчально-виховного процесу;
- перевірка і затвердження планів навчально-виховної роботи вчителів, усіх основних ланок діяльності школи;
- аналіз виконання навчальних програм, викладання окремих предметів, ефективність уроків, навантаження учнів домашніми завданнями, постановка трудового навчання і виховання, профорієнтації, позакласної і позашкільної роботи;
- вивчення системи роботи вчителів, класних керівників, вихователів, зокрема тих, хто має проходити чергову атестацію;
- вивчення й аналіз якості знань, умінь і практичних навичок учнів, рівня їхньої вихованості, згуртованості класних і загальношкільного колективу учнів, їхній ідейно-моральний вплив на особистість;
- перевірка роботи з попередження неуспішності, відсіву учнів зі школи, правопорушень і аморальних вчинків, індивідуальної роботи з дітьми, які потребують особливої педагогічної уваги;

- контроль за веденням класних журналів та іншої шкільної документації, учнівських зошитів і щоденників;
- перевірка виконання рекомендацій за результатами атестації вчителів, після курсових завдань, планів самоосвіти та їх аналіз;
- здійснення оперативного контролю за станом техніки безпеки і охорони праці, пожежної безпеки, за роботою з попередження травматизму і нещасних випадків із дітьми [4, с. 125–126].

Таким чином, конкретизація змісту поняття «інспектування», що проводилося з урахуванням синонімічних йому дефідентів «нагляд» і «контроль», дозволила розглядати базову категорію як одну з форм контролю за діяльністю середніх загальноосвітніх закладів у системі управління освітою в Україні досліджуваного періоду. Крім того, проведене узагальнення науково-педагогічної літератури дозволило встановити структуру інспектування цих закладів, що включала такі обов'язкові складові: фронтальна (повна) перевірка школи; відвідування і аналіз уроків; перевірка знань, умінь і навичок учнів; інспектування виховної роботи; перевірка внутрішнього шкільного керівництва і контролю; оцінювання діяльності школи і роботи вчителя.

Схарактеризуємо нормативно-правове забезпечення процедури інспектування шкіл у системі управління освітою в Україні другої половини ХХ ст.

Вивчення нормативно-правового забезпечення інспектування шкіл у системі управління освітою в Україні другої половини ХХ ст. дозволило встановити, що органи народної освіти тривалий час керувалися у своїй роботі постановою Раднаркому УРСР «Про затвердження Положення про інспектора шкіл УРСР» від 30 листопада 1945 р. за № 1897 та наказом Народного Комісара освіти УРСР П. Тичини «Про затвердження Положення про інспекторів шкіл» від 10 грудня 1945 р. за № 4777. Дане Положення діяло до 1979 р. і втратило чинність згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1979 р. за № 142 [76, арк. 4–8].

Наголосимо, що впродовж другої половини ХХ ст. було ухвалено багато законодавчих документів, що дозволило вносити певні корективи у процедуру інспекторського контролю, уточнювати завдання інспекторів. До таких документів належать, наприклад:

- постанова Ради Міністрів УРСР від 17 квітня 1950 р. за № 985 «Про роботу шкільних інспекторів районних, міських, обласних відділів народної освіти та Міністерства освіти УРСР» [77; 80];
- наказ Міністра освіти Української РСР від 25.12.1953 р. за № 655 «Про недоліки в державній звітності установ і органів народної освіти УРСР» [78; 79];
- наказ по Міністерству освіти УРСР від 14.11.1955 р. за № 408 «Про складання перспективного плану потреби в учительських кадрах для початкових, семирічних і середніх шкіл на 1956-1965 рр.» [56; 57];
- наказ Міністерства освіти Української РСР від 17.03.1955 р. за № 103 «Про спрощення первинного статистичного обліку в школах та дитячих установах Міністерства освіти УРСР» [56; 57];
- постанова Ради міністрів Української РСР від 27.04.1956 р. за № 472 «Про затвердження в новій редакції Положення про нагрудний значок «Відмінник народної освіти» (на зміну попереднього «Положення» від 15.04.1947 р. за № 493) [56; 57];
- постанова Ради Міністрів УРСР від 15 квітня 1957 р. за № 368 «Про порядок призначення і звільнення інспекторів шкіл» [56; 57];
- постанова Ради міністрів СРСР від 27.05.1961 р. «Про поліпшення вивчення іноземних мов» [56; 57];
- наказ Міністерства освіти Української РСР від 18.01.1967 р. за № 18 «Про заходи поліпшення професійної орієнтації учнів у школах Української РСР» [81];
- наказ Міністерства освіти Української РСР від 13.05.1970 р. за № 90 «Про організацію занять з фізичної культури з учнями, віднесеними за станом здоров'я до спеціальної медичної групи»;

– наказ Міністерства освіти Української РСР від 30.06.1970 р. за № 144 «Про заходи до поліпшення трудового навчання учнів старших класів середніх шкіл у сільській місцевості» та багато інших документів.

Слід брати до уваги, що кожен інспектор, який працював у сільському районі, упродовж року на фронтальні перевірки шкіл зобов'язаний був витратити не менш 14 тижнів; кожен інспектор, який працював у міськвн, – не менше 12 тижнів. Оскільки неможна виключати тематичні перевірки, що вважалися найбільш необхідними і корисними, час інспектора впродовж 35 навчальних тижнів не менше, ніж на 60 % мав бути використаний на відвідування шкіл, а решта часу – на роботу в апараті.

У циркулярному листі Міністерства освіти СРСР «Про критерії оцінювання діяльності школи» від 17.06.1976 р. підкреслювалося, що об'єктивне оцінювання діяльності загальноосвітньої школи повинно орієнтувати педагогічний і учнівський колективи на максимально повне виконання всіх вимог до навчання і виховання молоді, що можливе лише на основі глибокого аналізу стану навчально-виховної роботи і її результатів [9, с. 112].

Інспектори шкіл, які на той час долучалися до контролю, вивчали не лише, як здійснювалася загальна середня освіта молоді, але й водночас перевіряли чіткість планування і здійснення переходу на навчання дітей із шестирічного віку у взаємодії дошкільних установ з середніми загальноосвітніми. Також у центрі уваги інспекторів поставали питання запровадження форм підготовки дітей до навчання у школі, створення для цього необхідних умов, серед яких: обладнання спеціальних приміщень для навчальних, ігрових і спортивних занять, денного сну, харчування; добір і підготовка педагогічних кадрів; організація навчально-виховного процесу. У ході інспекторської перевірки аналізувалося виконання:

– «Правил прийому дітей 6-річного віку до 1-го класу загальноосвітньої школи»;

- наказу Міністерства освіти УРСР «Про роботу органів народної освіти шкіл та дошкільних закладів республіки по створенню організаційно-педагогічних умов для переходу на навчання дітей 6-річного віку» від 13.03.1986 р. за № 85;
- рішення колегії Міносвіти УРСР «Про підсумки навчально-виховної роботи в перших класах чоти річної початкової школи» від 24.06.1987 р.;
- наказу Міністерства охорони здоров'я СРСР «Про посилення медико-санітарного контролю за умовами навчання і станом здоров'я дітей шестирічного віку» від 10.11.1986 р. за № 1470 та інших нормативних документів [22, с. 58].

У 1991 р. Указом Президента України було ліквідовано Міністерство народної освіти України і Міністерство вищої освіти України та утворено Міністерство освіти України. Говорити про докорінні зміни у шкільній освіті, мабуть, не варто, адже реорганізація керівних органів ще не є обов'язковою передумовою реформ. Проте два роки потому постановою Кабінету Міністрів України затверджено «Положення про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад» від 19 серпня 1993 р. за № 660. У п. 10 цього документа визначалася структура середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів [64, с. 26]: середня загальноосвітня школа трьох ступенів (перший – початкова, другий – основна, третій – старша); для розвитку природної обдарованості дітей створювалися спеціалізовані школи і профільні класи, гімназії та ліцеї. Положення містило також окремий розділ VIII, що стосувався контролю за діяльністю закладу освіти. Контроль за діяльністю середнього загальноосвітнього навчально-виховного закладу регламентували три основні пункти, зокрема п. 55, згідно з яким «контроль за забезпеченням акредитованим середнім загальноосвітнім навчально-виховним закладом державних стандартів освіти здійснюється відповідними структурними підрозділами місцевих органів державної виконавчої влади» [64, с. 39].

У 2000 році постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 1993 р. за № 660 «Про затвердження Положення про середній загальноосвітній

навчально-виховний заклад» утратила чинність, і відповідно затверджено нове «Положення про загальноосвітній заклад освіти» (постанова Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 р. за № 964). І якщо виокремлювати зміни, що відбулися щодо інспекторського контролю, то вони фактично фундаментальні. Розділ, що регламентував контроль за діяльністю середнього загальноосвітнього закладу освіти, значно розширений і конкретизований, а саме: «Державний контроль за діяльністю загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів і форм власності здійснюють Міністерство освіти і науки, інші центральні органи виконавчої влади, яким підпорядковані загальноосвітні навчальні заклади, Державна інспекція закладів освіти при Міністерстві освіти і науки, Міністерство освіти Автономної Республіки Крим, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування...» [65]. Проте, як і в попередньому документі, основною формою державного контролю за діяльністю загальноосвітнього закладу освіти будь-якого типу і форми власності залишилася державна атестація закладу. Разом із тим, у Положенні 2000 року в цьому ж розділі введено поняття міжатастаційних перевірок (інспектування): «У період між атестацією проводяться перевірки (інспектування) загальноосвітнього закладу освіти з питань, пов'язаних з його навчально-виховною діяльністю. Зміст, види і періодичність цих перевірок визначаються залежно від стану навчально-виховної роботи, але не частіше 1–2 разів на рік» [65].

Нині у відповідності до чинного «Положення про загальноосвітній заклад освіти», що затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. за № 778 [66], якісних докорінних змін у розділі щодо процедури здійснення контролю не відбулося, єдиним суттєвим доповненням стала періодичність міжатастаційних перевірок, що не повинна перевищувати 2 разів на рік, проте це швидше коректне уточнення, ніж зміна.

У цей же період на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 17 вересня 1992 р. за № 539 створена Державна інспекція закладів освіти при Міністерстві освіти України та розроблене відповідне «Положення про

Державну інспекцію», що затверджене наказом Міністерства освіти України від 11 лютого 1993 р. за № 34. Фактично регламентовано діяльність основного інспекторського органу в освітньому просторі держави, першочерговим обов'язком якого є контроль. Серед основних завдань державної інспекції першорядним визначено таке: «Здійснення інспектування навчально-виховних закладів незалежно від підпорядкування з метою ефективного використання їх науково-педагогічного потенціалу, підвищення якості навчально-виховного процесу...» [67, с. 332].

Що стосується змін правового поля існування державної інспекції навчальних закладів України, то їх із 1992 р. до нині було відносно небагато: у 2001 році (постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року за № 886) та відповідно в 2011 році, коли набуло чинності нове «Положення про Державну інспекцію навчальних закладів України», що затверджене Указом Президента України від 8 квітня 2011 р. за № 438/2011 [68].

Разом із тим, основним документом, яким безпосередньо регламентовано особливості інспектування діяльності шкіл сучасної України, є «Порядок здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів», що затверджений наказом Міністерства освіти і науки України від 25.01.2008 р. за № 34. Цей нормативно-правовий акт чітко визначає коло фахівців, на яких покладено функції контролю, процедура здійснення державного контролю, його форми, періодичність та організація, власне проведення контролю, оформлення результатів, права та обов'язки як комісії, так і закладу освіти [69].

Таким чином, проведене узагальнення основних законодавчих документів із питань державного контролю за діяльністю середніх загальноосвітніх навчальних закладів дозволило нам з'ясувати еволюцію змін, що відбувалися у процедурі інспектування. Крім того, було встановлено, що формування нормативно-правової бази інспекторських перевірок шкіл в Україні впродовж другої половини ХХ ст. стало підґрунтям для вдосконалення діяльності всіх суб'єктів управлінського процесу.

Висновки до розділу 1

Вивчення й аналіз архівних документів і матеріалів дало можливість з'ясувати передумови розвитку інспектування шкіл в Україні, що припадають на XIX – першу половину XX ст. Серед таких передумов найбільш суттєве значення мають потреби в розбудові матеріально-технічної бази шкіл, підвищення вимог до якості самих інспекторських перевірок, відсутність грамотного підбору педагогічних кадрів, які залучалися б до інспектування, невизначеність питань, що виносилися на перевірку та багато інших.

Розкрито зміст поняття «інспектування» як однієї з форм контролю за діяльністю загальноосвітніх навчальних закладів у системі управління освітою в Україні досліджуваного періоду, його конкретизацію проведено з урахуванням таких синонімічних дефідентів, як «нагляд» і «контроль». Узагальнення науково-педагогічної літератури, архівних документів і матеріалів дозволило розкрити структуру інспектування загальноосвітніх закладів як найбільш типову та ефективну для досліджуваного періоду

Проведене узагальнення основних законодавчих документів із питань державного контролю за діяльністю середніх загальноосвітніх навчальних закладів дозволило нам з'ясувати еволюцію змін, що відбувалися у процедурі інспектування. Крім того, було встановлено, що формування нормативно-правової бази інспекторських перевірок шкіл в Україні впродовж другої половини XX ст. стало підґрунтям для вдосконалення діяльності всіх суб'єктів управлінського процесу.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ІНСПЕКТУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ У СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

2.1. Етапи реформування організації і методики шкільного інспектування другої половини ХХ ст

З'ясуємо різні підходи і позиції науковців до проблеми інспектування загальноосвітніх навчальних закладів та методики його проведення.

Узагальнення різних підходів і позицій науковців до еволюції проблеми інспектування загальноосвітніх закладів дозволило встановити, що перші вичерпні дані, які стосуються процедури інспектування шкіл в історії педагогіки, зустрічаємо в роботах С.В. Сергєєвої [70, с. 81], яка зосереджує увагу на шкільному інспектуванні як важливому механізмі оцінювання ефективності діяльності освітньої системи в ХІХ ст.

Ураховуючи складність обов'язків інспектора, ущільненість його часу, Г.І. Сурмило основну увагу зосередив на вивченні стану навчально-виховної роботи безпосередньо у школах. Дослідником рекомендовано на основі перспективного, річного і квартального планів райвно кожному інспекторові оперативно підходити до визначення для себе обсягу роботи на місяць. Тому оперативний робочий план має передбачати зміст роботи, строки виконання, виконавців і відмітку про виконання і включати такі розділи:

- «Інспектування роботи шкіл» (включає фронтальні і тематичні перевірки шкіл, залучення до них інших інспекторів і методистів, участь у планових перевірках міськкому партії, райвиконкому і райвно);
- «Робота з педагогічними кадрами» (передбачає участь у підготовці і проведенні семінарів, конференцій, педагогічних читань та інших заходів, що спрямовані на підвищення кваліфікації вчителів і керівників шкіл, виступи перед ними на різних нарадах, форми і методи поширення передового досвіду, здійснення контролю і подання конкретної допомоги в самоосвіті);

– «Робота в апараті райвно» (спрямовується на аналіз статистичної звітності, матеріалів перевірок, інформації, що надходить зі шкіл, зустрічі з директорами і вчителями, батьками і представниками громадськості, вивчення постанов, наказів, інструкцій, різноманітної пошти, листів, заяв. Оскільки інспектор сам безпосередньо пропонує і складає проекти тих чи інших постанов і наказів, від змісту яких нерідко залежить успіх діяльності багатьох педагогічних колективів, цей розділ є водночас і підготовкою, і продовженням інспектування шкіл і вчителів);

– «Підвищення ідейно-політичного рівня і ділової кваліфікації» (охоплює питання систематичного зростання інспектора як особистості, самостійного визначення ним обсягу роботи, у першу чергу, підготовку реферату про передовий досвід когось із учителів або керівників шкіл, з яким планує виступити перед педагогічним загальом району).

На думку вченого, основним у роботі інспектора шкіл є вміння перевіряти і спрямовувати діяльність педагогічних колективів через їхніх керівників. У силу цього інспектору доводиться урізноманітнювати форми і методи контролю: безпосереднє спостереження за роботою директора, особисті бесіди з ним, перевірка матеріалів внутрішнього керівництва і контролю, а також планів, статистичних даних, іншої документації. Виходячи з цього має оцінюватися діяльність керівника школи з урахуванням переваг і недоліків, вироблятися шляхи усунення виявлених прорахунків [71, с. 48–49].

Серед конкретних рекомендацій Г.І. Сурмило [71] радив інспекторам шкіл більш пильну увагу звертати на роботу педагогічних рад як однієї з важливих форм колегіального управління. Найбільш типовими недоліками у виконанні цієї функції є підміна засідання педради педагогічними читаннями, формальне ставлення до обговорення актуальних проблем шкільного життя, розпливчате, неконкретне формулювання постанови. Не менш важливе значення мало обладнання кабінету з того предмету, який викладав директор. Серед результатів його діяльності інспектором оцінювалися не лише успішність і якість знань учнів, рівень їхньої вихованості, а й те, як директор контролював

навчально-виховний процес, тобто вивчав систему роботи вчителів, перевіряв вірогідність виставлених оцінок, аналізував ведення учнями зошитів і щоденників, як допомагав попередити й усунути недоліки у викладанні основ наук. Головним тут є уявлення директора про результативність роботи школи, працевлаштування випускників, їхній статус у громадському житті. Г.І. Сурмило наголошував на тому, що неабияке значення мали взаємини директора і вчителів, чи вмів він тактовно робити зауваження, давати методичні поради, критично, але без приниження аналізувати недоліки.

Оскільки інспектування школи – це важливий акт державного значення, що вможливорює визначення кількості та якості роботи кожного працівника школи, ефективність його проведення вимагала ретельної попередньої підготовки з боку самого інспектора, що полягало у вивченні статистичних даних, інспекторських актів попередніх перевірок, інформацій, розробки плану і методики контролю, різних пам'яток, анкет, текстів контрольних робіт [71, с. 52–53].

Натомість Т.Я. Корніякою запропоновано критерії оцінювання робочого місця інспектора шкіл як спеціаліста першої категорії (інспектор шкіл-спеціаліст другої категорії не повністю виконував два пункти, спеціаліст третьої категорії – три пункти) згідно з вимогами від 1986 р.:

1. Наявні суспільно-політична, методична література, посібники зі школознавства, накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР (упорядковані).
2. Номенклатурні справи, що веде інспектор згідно розподілу обов'язків, у належному стані, їх розміщення зручне.
3. Документи звітності впорядковані, зберігаються належним чином.
4. План роботи змістовий, виконується вчасно.
5. Наявні матеріали аналізу навчально-виховної роботи або журнал оперативної інформації.
6. Наявний робочий зошит з матеріалами контролю та перевірки, який веде інспектор, перебуваючи у школі з інформаційним додатком за нормативними

документами.

7. Наявні робоча папка і папки з матеріалами, які знаходяться на контролі.
8. Стан збереження архівних документів зразковий.
9. Естетичне оформлення кабінету, озеленення, зручність розміщення обладнання – зразкове [41, с. 40].

У ході дослідження встановлено, що посадові обов'язки шкільного інспектора, на якого була покладена перевірка якості надання освітніх послуг, визначалися наказом Міністерства освіти СРСР «Про затвердження кваліфікаційних характеристик посад керівних і педагогічних працівників закладів освіти» від 20.11.1978 р. за № 24. Керуючись цим документом, а також Положенням про шкільну інспекцію системи Міністерства освіти СРСР шкільний інспектор здійснював державний контроль за виконанням рішень партії та уряду в галузі народної освіти, наказів, інструкцій і розпоряджень Міністерства освіти СРСР та союзної республіки. Він інспектував роботу загальноосвітніх шкіл та інших закладів системи освіти з метою подальшого вдосконалення навчання і виховання молодого покоління. До його функціональних обов'язків покладено такі:

- 1) контролювати дотримання школами та іншими закладами освіти Основ законодавства СРСР та союзної республіки про народну освіту;
- 2) здійснювати перевірку виконання школами Статуту середньої загальноосвітньої школи, навчальних планів, програм та інших нормативних документів, що визначають зміст освіти, організацію та методи навчально-виховного процесу;
- 3) перевіряти якість знань учнів, їхнє виховання;
- 4) приводити у відповідність до показників із розвитку народної освіти, що передбачені народногосподарським плануванням;
- 5) забезпечувати заклади відомства рай/міськ/ВНО необхідними кадрами, добирати і комплектувати їх, дотримуватися трудового законодавства і встановленого порядку в питаннях призначення, переведення, звільнення з

роботи, про пільги і переваги для всіх категорій працівників освіти, стан роботи з підвищення їхньої кваліфікації;

6) брати участь у вивченні і впровадженні передового педагогічного досвіду, досягнень педагогічної науки у практику роботи школи та органів народної освіти;

7) уживати заходи з удосконалення внутрішньо шкільного керівництва і контролю, слідкувати за правильним веденням шкільної документації;

8) вносити пропозиції з питань покращення роботи школи в керівні інстанції та громадські організації, заохочувати педагогічних працівників;

9) ставити в установленому порядку питання про звільнення від роботи у школі осіб, які не відповідають займаній посаді;

10) сприяти педагогічній просвіті батьків учнів і населення, здійснювати контроль за дотриманням правил і норм праці [4, с. 6–7].

Сучасний розробник основ школознавства З.М. Онишків не лише конкретизував сутність власне поняття «інспектування», структуру шкільної інспекції, діяльність усіх її ланок, функціональні обов'язки інспектора шкіл, але й деталізував зміст роботи шкільної інспекції, виділив такі основні умови ефективного інспектування, як плановість, систематичність, усебічність, глибина педагогічного аналізу стану справ, об'єктивність в оцінюванні роботи, вимогливість, тактовність інспекторського персоналу. Окрему увагу вчений приділив особливостям організації та проведення інспектування, у якому важливу роль відведено попередній підготовці.

Далі З.М. Онишків акцентував увагу на тому, що в разі виявлення недоліків за участі інспекторів має бути розкрито і досліджено причини їх виникнення і надано конкретну практичну допомогу у вигляді методичних рекомендацій, зразків планів, наочних посібників, різних матеріалів із досвіду вчителів та ін. Власне підсумки перевірки мали здійснюватися безпосередньо як у ході самого інспектування, так і після його завершення [52, с. 124]. Результати фронтальної перевірки відділу освіти підводилися на педагогічній раді школі, тематичної перевірки управління освіти і науки чи Міністерства

освіти і науки – на нараді керівників навчальних закладів. При цьому керівник комісії у своїй доповіді аргументовано аналізував діяльність педагогічного колективу, зазначав досягнення і прорахунки, розкривав причини виявлених недоліків і шляхи їх усунення.

Формами узагальнення результатів інспектування є довідка, акт і доповідна записка; копія акта мала надсилатися до закладу освіти не пізніше, ніж за два тижні по закінченню перевірки. До оформлення підсумкового документа за матеріалами контролю, згідно з рекомендаціями В.В. Лаврука, висунуто такі вимоги:

1. Об'єктивність аналізу.
2. Логічна послідовність викладу.
3. Тісний логічний зв'язок усіх компонентів документа.
4. Повна наукова обґрунтованість причинно-наслідкових зв'язків між констатованими фактами.
5. Виділення головного.
6. Повнота інформації (зміст документа повинен охоплювати основні етапи розв'язання проблеми).
7. Ясність і точність викладу матеріалу, відсутність суперечливостей.
8. Переконливість викладу (доказовість, аргументація викладу конкретними фактами).
9. Лаконічність.
10. Дотримання етикету, характерного для діловодства [46, с. 59–60].

Крім того, орієнтовна структура підсумкового документа за результатами інспектування повинна включати такі компоненти: 1) назва об'єкта, який підлягав контролю, з якого питання, у які терміни, на підставі чого здійснювалося; 2) ким проведено; 3) форми, засоби, методи контролю, які застосовувалися; 4) аналіз результатів контролю відповідно до програми (пам'ятки) вивчення з відповідною констатацією фактів, висвітлення кращих сторін вивчення, указівка на недоліки, упущення, прорахунки, причинна обумовленість позитивних і негативних сторін; 5) розробка конкретних

рекомендацій за результатами вивчення [46, с. 60]. При цьому підсумковий документ мав носити аналітичний, а не описовий характер.

Зауваження і пропозиції заносилися до контрольно-візитаційної книги. «Перевірка виконання інспекторських пропозицій здійснюється самим інспектором відділу, управління МОН України (або можуть залучатися інші працівники). Вона може проводитися у формі повторної перевірки, якщо в роботі закладу освіти виявлено істотні недоліки, бесіди з керівником закладу освіти про вжиті заходи. Якщо пропозиції не виконані, то з'ясовуються причини, надається допомога. Зауваження інспекторської перевірки знімаються з контролю після повного їх виконання» [52, с. 124].

Таким чином, на основі проведеного аналізу науково-педагогічної літератури з питань школознавства та управління середніми загальноосвітніми навчальними закладами, а також вивчення архівних документів виявлено спільне і відмінне в поглядах науковців і методистів на процедуру проведення інспекторських перевірок, з'ясовано функції та повноваження інспекторів шкіл.

Схарактеризуємо етапи реформування організації і методики шкільного інспектування другої половини ХХ ст.

На підставі виділених критеріїв (потреби суспільства з урахуванням його суспільно-політичного, соціально-економічного розвитку в підвищенні якості надання освітніх послуг загальноосвітніми навчальними закладами; зміни в освітніх пріоритетах держави; офіційний статус шкільного інспектора; динаміка розвитку типів загальноосвітніх закладів; якісні зміни мети, завдань і змісту інспекторських перевірок; нормативно-правове забезпечення діяльності інспекторів шкіл; утілення у практику роботи шкіл досягнень педагогічної науки) нами визначено такі етапи реформування організації і методики шкільного інспектування в Україні впродовж другої половини ХХ ст.: перший етап (1950-1971 рр.) – етап становлення і динамічних змін в організації шкільної освіти; другий етап (1972-1990 рр.) – етап реформування процедури інспектування шкільної освіти в Україні; третій етап (1991-2000 рр.) – етап стабілізації системи контролю за діяльністю шкіл у роки відновлення державної

незалежності України. Зупинимось більш детально на характеристиці кожного з цих етапів.

Визначимо специфіку становлення і динаміку змін в організації шкільного інспектування впродовж 1950-1971 рр.

З аналізу архівних документів і матеріалів стає відомо, що повоєнні роки були особливо складними для організації освіти на всій території України. Фактично, це був етап відновлення, становлення й активного реформування освіти: у 1943–1944 рр. після звільнення території України від німецьких окупантів поступово відновлено роботу шкіл; у 1944 р. запроваджено цифрову п'ятибальну шкалу оцінювання знань учнів; налагоджено підвищення рівня кваліфікації педагогічного складу, забезпечення шкіл програмами, підручниками, канцелярським приладдям, твердим паливом; організовано харчування; проведено боротьбу за розгортання мережі шкіл та виконання закону про обов'язкове навчання.

У 1949 р. відбувся доволі тривалий і складний перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти. У зв'язку з цим у 1952 р. директивами до п'ятого п'ятирічного плану розвитку СРСР на 1951–1955 рр. передбачено завершити перехід від семирічної освіти до загальної середньої освіти в обсязі десятирічки та створити передумови для подальшого переходу до загального політехнічного навчання.

У 1956 р. у м. Москва проведено доленосний XX з'їзд КПРС, який увійшов в історію як з'їзд «розвінчування культу особи». Розпочалася епоха «хрущовської відлиги», але разом із тим у сільських школах уведено елемент трудового виховання, що мав державне значення: вирощування кукурудзи на шкільних ділянках, про що, до речі, в обов'язковому порядку систематично звітувалося.

Починаючи з 1956 р. було створено новий тип школи – школа-інтернат, до якого приймалися діти самотніх матерів, інваліди, сироти. Того ж 1956 р. відмінено плату за навчання.

Наступним документом, на якому хочемо зосередити увагу, став Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» від 24 грудня 1958 р. У квітні 1959 р. відповідний закон було ухвалено в Україні, де йдеться про:

- перехід до обов'язкової 8-річної освіти для дітей віком від 7 до 15–16 років;
- організацію виробничого навчання і виробничої практики з метою поєднання навчання з продуктивною працею дітей (уся молодь віком від 15–16 років повинна була включатися в посильну суспільно корисну працю, до якої з-поміж іншим входило і знищення на колгоспних полях ховрашків);
- реструктуризацію основних типів шкіл:

а) середні загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням (11-річні: 8 класів і 3 роки для отримання повної середньої освіти та професійної підготовки в одній із галузей народного господарства);

б) школи робітничої і селянської молоді (вечірні й заочні середні загальноосвітні школи), де працююча молодь, яка мала освіту в обсязі 8 класів, отримувала середню освіту і підвищувала професійну кваліфікацію протягом 3 років;

в) технікуми й інші спеціальні навчальні заклади, де на базі 8-річної освіти надавалася повна середня і відповідна спеціальна освіта [13; 61].

Основні напрями роботи в галузі народної освіти остаточно були сформульовані XXII з'їздом КПРС у 1961 р. Зокрема це: загальна обов'язкова середня освіта; створення умов для забезпечення більш високого рівня змісту освіти і виховання молодого покоління; розширення мережі вечірніх (змінних) шкіл робітничої і сільської молоді. У 60-ті рр. XX ст. посилено процес укрупнення шкіл, значно зросла мережа шкіл за рахунок введення в експлуатацію новобудов.

Починаючи з 1964 р. встановлено 2-річний термін навчання в середній школі на базі 8 класів замість 3-річного, а середня загальноосвітня школа стала десятирічною. У 1966 р. відмінено обов'язкову професійну підготовку в

загальноосвітніх школах (лише незначна частина випускників ішла працювати за професією).

Як бачимо, на 50-60-ті рр. ХХ ст. в освіті України припадало, перш за все, реформування всієї освітньої системи: спочатку обов'язкова семирічна освіта в межах десятирічки, потім швидкий перехід на повну загальну середню освіту в межах десятирічки і нарешті введення восьмирічного навчання в межах одинадцятирічки. Швидкоплинність освітніх реформ привела водночас не лише до розв'язання назрілих проблем, а й до появи нових. З однієї сторони мала місце нестача висококваліфікованих педагогічних кадрів, які б забезпечували навчальний процес, утілювали б реформи в життя і змогли контролювати цей процес, з другої – не вистачало інспекторських кадрів із відповідною освітою і досвідом роботи [13; 61].

У цей же час на місцях створено промислові та сільські обласні відділи народної освіти. Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. і відповідної Постанови Ради Міністрів УРСР від 14 січня 1963 р. «Структура і штати облвиконкомів, райвиконкомів і міських виконкомів міст обласного підпорядкування з їх відділами і управліннями» функціонували обласні (промислові) і обласні (сільські) Ради депутатів трудящих. Відповідно створено і два обласних відділи народної освіти: промисловий і сільський. Структура обласного (промислового) відділу народної освіти і структура обласного (сільського) відділу народної освіти була майже ідентичною. Проте вже в 1964 р. відбулося об'єднання обласних (промислової і сільської) Рад в єдину обласну Раду депутатів трудящих і створено відповідно один відділ народної освіти.

У 1966 р. створено союзно-республіканське Міністерство освіти СРСР, відкрито Академію педагогічних наук СРСР і Вчену методичну раду, а також Всесоюзну раду з питань середньої школи, до якої ввійшли всі міністри освіти союзних республік. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи подальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» від 10 листопада 1966 р. у шкільну практику введено нові навчальні

плани, програми і підручники. Системний курс з основ наук став викладався з IV класу, що внесло серйозні зміни у структуру і зміст роботи школи. Удосконалено зміст освіти в середній школі відповідно до нових вимог розвитку науки, техніки і культури, встановлено більш раціональний розподіл навчального матеріалу за роками навчання; програми і підручники вивільнено від зайвої деталізації і другорядного матеріалу.

Наголосимо, що до 1971 р. в основному було завершено здійснення обов'язкового восьмирічного навчання. Відносно за короткий період школа пройшла дійсно складний шлях реформування. Проте для справжніх якісних змін необхідний був висококваліфікований контроль цього процесу, який би дав змогу вивести освіту дійсно на належний професійний рівень. З цією метою і проводилися перевірки шкіл (інспектування) як на рівні міських, районних, обласних відділ народної освіти, так і на рівні Міністерства освіти УРСР. Найбільш масштабними в кількісному значенні були, безперечно, перевірки, що здійснювали обласні, районні та міські відділи народної освіти.

Звичайно, ефективність державного контролю в цей час залежала від багатьох чинників, проте, у першу чергу, від того, хто його здійснював. Яким же мав бути шкільний інспектор? Безперечно, професіоналом, який мав досконало володіти теоретико-методичною базою знань, уміти застосовувати ці знання на практиці, мати досвід роботи та систематично підвищувати свій професійний рівень: вивчати педагогіку і психологію, теорію і практику навчання і виховання; знати стан освіти в районі, місті, області, державі. Не останнє місце відведено і суто особистісним якостям.

Зважаючи на все вище зазначене, на посаду інспектора повинні були призначатися висококваліфіковані й досвідчені педагоги, адже саме вони здійснювали не просто контроль освітньої діяльності шкіл, а й надавали грамотну методичну допомогу, уміли швидко і професійно розв'язувати найрізноманітніші проблеми, що виникали у школах. Незаперечним є те, що таких кадрів не вистачало. З метою надання методичної допомоги та навчання в цей час проводилися республіканські наради інспекторів. На такі наради

інспектори приїздили, попередньо підготувавши відповіді на визначений наперед перелік питань. Наприклад, у пам'ятці учасника республіканського наради-семінару 1952 р. інспекторам фізичної та військової підготовки облВНО зазначалося мати з собою: «1) доповідну записку про роботу шкіл і відділу народної освіти з фізичного виховання; 2) відомості про вчителів фізичного виховання; 3) доповідну записку про хід допризовної підготовки; 4) підсумкові матеріали про виконання плану розвитку фізичної культури і спорту; 5) уточнені списки шкіл, де необхідно побудувати спортивні зали».

Частими були також обласні семінари для інспекторів, на яких обговорювалися нагальні питання перевірок, заслуховувалися підсумкові доповідні записки. Як свідчать архівні матеріали, не рідкістю були семінари щодо підвищення кваліфікації інспекторів рай(міськ)ВНО. На семінарах розглядалися такі питання:

- права та обов'язки інспектора шкіл;
- завдання інспекторів шкіл щодо підготовки та проведення екзаменів;
- з досвіду роботи інспектора: як проводити тематичне обстеження шкіл та оформлення інспекторських актів середньої школи, семирічної школи, початкової школи.

Разом із тим, учасники таких семінарів були молодими інспекторами без достатнього стажу роботи, незначна частина яких мала стаж інспекторської роботи 7-8 років, один-два інспектори – 15-20 років, але основний контингент – це фахівці з 2-3-річним досвідом роботи.

Основними принципами, що визначали діяльність шкільних інспекторів упродовж 1950-1971 рр., стали такі: принцип комуністичної партійності і цілеспрямованості, принцип систематичності і плановості інспектування, принцип конкретності, диференційованості й оперативності в інспектування шкіл, принцип поєднання в інспектуванні контролю «зверху» з критикою «знизу» [50, с. 16–30].

Види інспекторського контролю цього періоду залишалися ефективними і в сучасному освітньому процесі – *фронтальний, а нині – комплексна перевірка,*

вибірковий і тематичний контроль, а нині – лише тематичні перевірки. Як бачимо, вибіркоче і тематичне інспектування витлумачено на сучасному етапі як синонімічні поняття, а вибіркоче інспектування взагалі усунуто.

«Фронтальне інспектування, – як зазначає Є.С. Березняк, – охоплює всі сторони діяльності школи і відділу народної освіти. Воно має забезпечити всебічну і глибоку перевірку роботи педагогічного колективу, дати можливість правильно її оцінити і зробити об'єктивні висновки про досягнення і недоліки в роботі школи, установити причини недоліків і разом із цим визначити шляхи щодо їх усунення» [50, с. 27]. Саме таке – «установити причини недоліків і разом із цим визначити шляхи щодо їх усунення» – і стало основним завданням інспектування, що інколи нівелюється, а на зміну йому прийшов супровідний елемент державного контролю, який пояснювався суто людським чинником та мав виконувати каральну функцію у вигляді доповідної записки: звільнити, указати, попередити.

Фронтальні перевірки, як правило, були плановими та проводилися частіше за все бригадою, адже коло питань, що включав такий вид контролю, було доволі широким. Висновок щодо роботи тієї чи іншої школи робив не один інспектор, а всі фахівці, які залучалися до фронтального інспектування, тому суб'єктивізм в оцінюванні був фактично виключений. До бригади, яку очолював завідувач відділом освіти чи інспектор, входили інспектори, методисти, громадські інспектори, представники райкому (міськкому) чи обкому комсомолу. Тривати такий виїзд міг від кількох днів до тижня.

Аналізуючи матеріали міністерського інспектування, перевірок обласними, районними та міськими відділами народної освіти, ми дійшли таких висновків щодо процедури проведення. У першу чергу, інспекторський контроль міг здійснюватися як планово, так і позапланово. На рівні районних (міських), обласних відділів народної освіти та на рівні Міністерства освіти на початок року складався план перевірок навчальних закладів із розрахунку, що протягом року кожна школа перевірялася двічі: один раз фронтально і один раз вибірково чи тематично. Зважаючи на те, що обов'язки контролю за діяльністю

окремих навчальних закладів покладалися, у першу чергу, на районні (міські) відділи народної освіти, де налічувалося згідно зі штатним розписом усього 2 інспектори, така кількість перевірок (і це лише планово) була зовеликою. Проте такого зразка планування, безперечно, дотриматися було практично не можливо. До того ж, періодичність інспектування залежала і від конкретних обставин, тому певного трафаретного планування взагалі бути не могло.

Окрім річного планування роботи відділів народної освіти, кожен інспектор на навчальний рік складав індивідуальний план, який містив такі розділи:

1. Інспектування шкіл.
2. Робота з педагогічними кадрами.
3. Робота в апараті.
4. Підвищення свого ідейно-політичного рівня і ділової кваліфікації [71, с. 24].

Починаючи з середини 60-х рр. XX ст. методичний інструментарій інспектора шкіл для вивчення успішності учнів суттєво розширено завдяки впровадження методу графічних робіт, а також методу тестів успішності. Переваги методу тестів успішності полягали в тому, що за досить короткий термін можна було перевірити стан засвоєння учнями значної частини програмового матеріалу, охопивши одночасно велику кількість школярів. За своєю побудовою тести успішності поділялися на кілька типів: 1) тести на пригадування і доповнення; 2) тести на вибір правильної відповіді з кількох даних; 3) тести оцінки правильності даного твердження; 4) тести на порівняння; 5) тести ідентифікації; 6) тести на систематизацію [26, с. 157–166]. Однак застосування тестів мало певні застереження, оскільки цей метод не давав вичерпної інформації про розуміння учнями навчального матеріалу. Оскільки основний акцент робився на такий пізнавальний психічний процес, як пам'ять, метод тестування не викликав напруження думки, не сприяв розвитку мовлення і вміння письмово викладати свою думку, тому його систематичне використання приводило до формалізму у знаннях і рекомендувалося до

використання лише при масовому (внутрішньому шкільному та інспекторському) вивченні успішності учнів.

Як бачимо, готуючись до перевірки, інспектор повинен був подбати про добір матеріалів, які він міг використати у процесі інспектування: перевірити, проаналізувати, зробити висновки і головне надати рекомендації щодо усунення проблем та поліпшення роботи. І власне сам процес перевірки, особливо бригадою, потребував, по-перше, чіткої організації, по-друге, узгодженості дій. Очолював бригаду, як ми вже зазначали вище, інспектор, за яким закріплена дана школа, чи завідувач відділу освіти. Саме він проводив ознайомлювальну вступну бесіду з директором школи, розподіляв обов'язки між членами інспекторської бригади, скеровував їхні дії, складав план перевірки та контролював хід її проведення.

По завершенню інспекторської перевірки (індивідуальної чи бригадної, фронтальної, вибіркової чи тематичної) подавалися висновки або доповідні записки, що мали довільну форму, але частіше за все досить детально описували власне процес перевірки: відвідані уроки, стан ведення шкільної документації, стан ідеологічного виховання, методичне забезпечення навчального процесу тощо. Будувалися вони на матеріалах так званих робочих записів, які робилися протягом усього періоду інспектування. У таких висновках рекомендувалося враховувати специфіку роботи школи, визначати вид перевірки, її зміст і мету. Також висновки повинні були відповідати фактичному стану роботи школи, ґрунтуватися на конкретних фактах, бути об'єктивними, педагогічно грамотними і методично доцільними. У висновках чи доповідних записках необхідно було розкрити позитивні та негативні сторони роботи школи в цілому, уважно проаналізувати причини виявлених прорахунків. У цей період практикувалися два прийоми формування таких документів. Перший полягав у тому, щоб подати спочатку фактичний матеріал, а потім дати свою оцінку та сформулювати власне висновок. Другий полягав у абсолютно зворотній формі складання [5].

Якщо перевірка мала фронтальний характер, то висновки містили окремі розділи, які і були тими питаннями, що перевірялися. Разом із тим, штампів у написанні таких висновків (довідних записках) на даному етапі вдосконалення організаційно-методичних засад інспектування шкіл фактично не було. До висновків міг за потребою додаватися фактичний матеріал: аналіз уроків і різноманітних заходів, фактичні кількісно-якісні дані, аналіз контрольних робіт, окремі письмові роботи, витяги з протоколів педагогічної ради тощо.

Разом із тим, найважливішою частиною таких висновків були *інспекторські пропозиції*, що мали відповідати вимогам конкретності, чіткості, стислості формулювання. За змістом вони могли бути *оперативними* (спрямовані на усунення окремих недоліків, виконання завдань, що не потребували багато часу) і *перспективними* (завдання, що висувалися перед усім колективом чи його частиною на довгий час). В оперативних пропозиціях указувалися терміни виконання та виконавці.

З висновками і пропозиціями щодо роботи школи, у першу чергу, ознайомлювали педагогічний колектив закладу, насамперед, директора школи, секретаря партійної організації та голову профспілкової організації. Ознайомлення вчителів із наслідками перевірки проводилося на засіданнях педагогічної ради. Якщо спробувати для порівняння навести сучасний процес атестації школи, то відмінностей ми багато не знайдемо, вони лише мають протокольно-формальний характер. У зв'язку з цим відразу виникає запитання, чим відрізняється фронтальний вид перевірки школи 50-70-х рр. XX ст. від атестації школи незалежної суверенної України. Зауважимо, що інспекторські висновки мають зберігатися у школі протягом 10 років (періодичність атестації теж здійснюється через 10 років), то виникає наступне риторичне запитання: а чи не ускладнився державний контроль за школою на сучасному етапі? Нині ми маємо особливу форму оцінювання діяльності школи – атестацію та окрему форму контролю – інспектування.

Після завершення перевірки інспектором, окрім висновків (довідної записки), складалися звіти, які не повинні були дублювати попередні документи. Звіт містив повідомлення про виконання завдання з перевірки, про проведену інспектором організаторську роботу щодо усунення виявлених недоліків. До звіту додавалися висновки і пропозиції. Обсяг звіту 1–2 сторінки. Якщо за результатами перевірки подавалися не висновки, а довідна записка, то звіт не складався.

Такі розширені форми звітності практикувалися після фронтальних перевірок, а вибіркові й тематичні завершувалися короткими довідними записками, оскільки не потребували такого розширеного аналізу.

І нарешті, обов'язковою складовою інспектування було, власне і залишається, контроль щодо усунення виявлених недоліків у роботі школи.

У цей же період ми знаходимо ще одну форму звітності – акт (фактично це були висновки за результатами фронтальної перевірки). Він мав досить довільну форму і не завжди чітко був структурований (рекомендований обсяг – 20–30 аркушів друкованого тексту, знаходимо в архівних матеріалах обласного відділу народної освіти виконавчого комітету Полтавської обласної ради депутатів трудящих). Хоча в акті певні пункти і послідовність викладу були обов'язковими, зокрема зазначалося, хто проводив перевірку, скільки відвідав уроків, яка кількість контрольних робіт проведена, яка документація підлягала вивченню (план роботи школи на рік, книги наказів, робота педагогічної ради, книга засідань батьківського комітету, книга протоколів батьківських зборів, календарні та поурочні плани, документація з позакласної роботи, плани та облік роботи піонерської і комсомольської організацій). Аналізувалася матеріальна база школи, кількісний і якісний склад педагогічних працівників, стан забезпечення органічної єдності навчання і виховання учнів у школах, стан готовності до екзаменів, стан внутрішнього керівництва і контролю за роботою вчителів. Важливими розділами в цей період в акті були: виконання Закону про загальне обов'язкове восьмирічне навчання та рівень знань учнів з основних

наук (аналізувалося попредметно). Підсумкова частина акта носила рекомендаційний характер.

Ми вважаємо, що основна мета інспектування зазначеного періоду полягала не в пошуку недоліків, а у спробі надати методичну допомогу школі у розв'язанні виявлених проблем. Найбільш поширеними недоліками на цьому етапі, що виявлено в ході інспектування, зважаючи на аналіз доповідних записок, інформацій, довідок та актів, могли бути:

- недосконала навчально-матеріальна база;
- відсутність предметних комісій у школах (сучасні методичні об'єднання);
- формальне планування методичної роботи;
- незадовільний стан вивчення передового педагогічного досвіду;
- виготовлення вчителями унаочнення на уроки та неефективність його використання;
- фахові помилки з окремих предметів, що допускалися у процесі викладання;
- одноманітність вправ на уроках із вказівкою на предмет і прізвище вчителя;
- порушення мовного режиму;
- незадовільний стан позакласної роботи;
- низький рівень виконання контрольних робіт;
- недостатність внутрішнього керівного контролю тощо.

Обговорення результатів обстеження шкіл відбувалося на нарадах і семінарах відділів народної освіти, де потрібно було «...установити, що інспектори шкіл районних, міських і обласних відділів народної освіти при інспектуванні шкіл повинні обов'язково перевіряти стан обліку і первинної звітності в них, наслідки перевірки відбивати в актах і доповідних записках; інспектори шкіл обласних відділів народної освіти, крім того, повинні при інспектуванні районних і міських відділів народної освіти перевіряти стан державної звітності в них і наслідки відбивати в актах і доповідних записках»

(наказ Міністерства освіти УРСР «Про недоліки в державній звітності установ і органів народної освіти УРСР» від 25.12.1953 р. за № 655) [177, арк. 14].

Наприкінці року результати перевірок із відповідним аналізом оформлялися в річні звіти відділів народної освіти.

Як бачимо, зміни торкнулися не лише порядку організації інспектування, але й його змісту. Інспектування стало більш глибоким, спрямованим не лише на виявлення недоліків, а й на те, щоб озброїти педагогічних працівників передовими методами роботи.

Наголосимо, що інспектування стало тісно пов'язаним з іншими формами діяльності органів управління – з методичним керівництвом та інструктуванням. У зв'язку з цим при кущових і опорних школах були введені як штатні одиниці інструктори-методисти, які перебрали на себе функції районних методичних кабінетів. Інструктування поступово перетворилося на головну форму діяльності органів державного управління.

Отже, ступенева градація перевірок забезпечувала абсолютний державний контроль навчально-виховного процесу в школах УРСР у 50-60-х рр. ХХ ст. Підсумкові накази Міністерства освіти УРСР будувалися на аналітичних матеріалах, що надавалися обласними відділами народної освіти й були підкріплені результатами чисельних інспекторських перевірок.

Разом із тим, основними недоліками цього етапу, на наше переконання, можна вважати: 1) невиправдано велику кількість як фронтальних, так і тематичних перевірок; 2) зосередженість інспекторів при складанні підсумкових документів за результатами перевірок (довідок, актів, доповідних записок) на переліку виявлених недоліків, а не на рекомендаційній частині щодо усунення цих недоліків; 3) неабияка завантаженість шкільного інспектора як частими перевітками, так і кабінетною роботою.

З'ясуємо процес удосконалення процедури інспектування шкільної освіти в Україні в 1972-1990 рр.

Аналізуючи законодавчу базу [56; 57; 58; 71] щодо освітнього простору того часу, ми дійшли висновку, що перша хронологічна межа процесу

формування державного нагляду за діяльністю шкіл України II половини ХХ ст. має визначатися 1972 р. Адже саме того року ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР було ухвалено Постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи», тобто школа у своєму розвитку стала набирати нових обертів і потребувала вже більш кваліфікованої допомоги з боку держави, тобто контролю за її діяльністю. До того ж процес переходу до загальної середньої освіти тривав не одне десятиліття і нарешті увійшов у завершальну стадію. Тут же зазначалося, що підготовка вчительських кадрів потребувала значного поліпшення. До 1975 р. планувалося завершити запровадження нових навчальних планів і програм з усіх шкільних курсів, на їх основі підготувати і видати стабільні підручники та комплекти навчально-методичних посібників, продовжити розвиток політехнічного навчання. Того ж 1972 р. було запроваджено систематичну атестацію вчителів загальноосвітніх шкіл та введено звання «Старший учитель» і «Учитель-методист». Почала зростати роль інститутів удосконалення кваліфікації вчителів.

І нарешті того ж 1972 р. наказом міністра освіти СРСР було затверджено «Положення про шкільну інспекцію системи Міністерства освіти СРСР» від 13.10.1972 р. [57, с. 197–206]. Саме цей документ і визначив основні функції шкільної інспекції, зміст роботи, обов'язки та права шкільного інспектора, роз'яснив організацію інспектування школи та вказав на кадрову політику. До цього шкільне інспектування мало керуватися єдиним документом – Положенням «Про інспекторів шкіл» від 1945 р., яке потребувало нагального перегляду та доповнення відповідно до директив партії та уряду.

На цьому етапі фактично один за одним набули чинності документи, які доповнювали «Положення про шкільну інспекцію», повністю унормовували процес інспектування шкіл, а саме: Інструктивний лист Міністерства освіти СРСР «Про оцінку діяльності школи» від 17.08.1976 р. за № 085 14/12 (у цьому листі визначено критерії оцінювання) і нарешті схвалені колегією Міністерства освіти СРСР «Критерії оцінки діяльності загальноосвітньої школи» від

16.04.1982 р., що стали логічним продовженням попереднього документа [57].

«Положення про шкільну інспекцію» від 1972 р. містило 4 розділи:

1. Загальні положення.
2. Зміст роботи шкільної інспекції. Обов'язки і права інспекторів шкіл.
3. Організація інспектування.
4. Кадри шкільної інспекції [57, с. 197–206].

Саме цей документ повинен був вивести шкільне інспектування з формального стану щодо організації перевірок.

У «Загальних положеннях» чітко визначено склад шкільної інспекції: інспектори шкіл районних, міських, окружних, обласних, крайових відділів народної освіти, міністерства освіти автономних республік, міністерств освіти (народної освіти) союзних республік і Міністерства освіти СРСР. У цьому ж розділі зазначено, що державний контроль шкільною інспекцією мав супроводжуватися наданням практичної допомоги з усунення недоліків і систематичною перевіркою виконання.

У відповідності до даного «Положення» безпосередній контроль за діяльністю шкіл у цей період здійснювався безпосередньо інспекторами районних (міських) відділ народної освіти, які мали перевіряти визначене коло питань, а саме:

- стан внутрішнього шкільного керівництва і контролю;
- організацію навчально-виховного процесу, стан викладання навчальних предметів, політехнічного і трудового навчання, якість знань і ступінь вихованості учнів, роботу педагогічних колективів із підвищення рівня навчання і комуністичного виховання школярів як на уроках, так і в позакласній і позашкільній роботі, діяльність педагогічної ради школи;
- організацію роботи з охорони прав дітей, улаштування в дитячі заклади інтернатного типу дітей і підлітків, які залишилися без піклування батьків, а також тих, які потребують допомоги держави для одержання освіти;
- організацію підвозу дітей до школи та зі школи додому;
- стан шкільних приміщень і пришкільних ділянок, заходи щодо створення

і зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл та інших закладів народної освіти; наявність, порядок збереження і використання навчального обладнання, наочних посібників і технічних засобів навчання; стан і роботу навчальних кабінетів, майстерень і шкільних бібліотек;

- дотримання санітарно-гігієнічного режиму, роботу з прищеплення учням навичок особистої і суспільної гігієни, організацію дитячого харчування й літнього оздоровлення та відпочинку дітей;
- виконання вимог техніки безпеки, виробничої санітарії та дотримання правил пожежної безпеки;
- зміст, організацію і проведення позашкільних заходів і позакласної роботи з учнями;
- організацію виховної роботи з дітьми та підлітками в мікрорайоні школи і роботу з залучення громадськості на допомогу школі (це фактично ідея сучасної громадсько активної школи; до речі, як виявилось, світовий досвід ГАШ не є новим чи закордонним); організацію діяльності батьківського комітету [56; 57; 58; 71].

Як бачимо, основна рутинна інспекторська робота в цей період, як і в попередні роки, залишалася за районними (міськими) відділами народної освіти.

Разом із тим, у Положенні про відділи народної освіти виконавчого комітету обласної, міської (міста республіканського підпорядкування) Ради депутатів трудящих, що затверджене постановою Ради Міністрів УРСР за № 599 від 08.12.1981 р., безпосередній контроль за діяльністю шкіл передбачався пунктом 5 підпунктом Е: «здійснює контроль за роботою загальноосвітніх шкіл, дитячих дошкільних і позашкільних закладів незалежно від їх підпорядкування...» (Постанова втратила чинність (згідно з постановою Кабінету Міністрів Української РСР від 20.07.1991 року за № 102) [57, с. 188].

Виконання Закону про обов'язкове восьмирічне навчання. При перевірці цього питання інспекторам рекомендовано було враховувати такі показники: охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку, ретельність обліку їх

відповідно до діючих інструкцій, наявність списків дітей шестирічного і семирічного віку, виявлення й усунення причин, що перешкоджали учням відвідувати школу; створення належних умов для навчання всіх учнів (групи продовженого дня, підвезення дітей до школи та додому, використання фонду всеобучу, організація харчування дітей, проведення занять удома з хворими дітьми тощо); своєчасне завершення школярами восьмирічного навчання; правильність ведення алфавітної книжки та особових справ учнів [57, с. 107–108].

Забезпечення загальної середньої освіти молоді. Тут зверталася увага на роль адміністрації та педагогічного колективу в охопленні випускників восьмих класів навчанням у дев'ятих класах, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладах. Ураховано рівень профорієнтаційної роботи, ступінь впливу школи на своєчасне залучення випускників до сфери матеріального виробництва (цей критерій, як власне і саме існування такого напрямку профорієнтаційної роботи школи, на жаль, нині втрачені освітою), на продовження ними освіти для здобуття професії у ВНЗ, середніх спеціальних і професійно-технічних навчальних закладах, на курсах [57, с. 108].

Рівень вихованості учнів і випускників школи. Стан ідейно-виховної роботи в школі. У першу чергу, вивчалася та оцінювалася організація виховної роботи у школі, яка б забезпечувала єдність ідейно-політичного, морального і трудового виховання, органічний взаємозв'язок виховання у процесі навчання і в позанавчальний час. Аналізувалася плановість роботи з ідейно-політичного, військово-патріотичного, трудового, естетичного, фізичного виховання, надання педагогічної допомоги піонерській та комсомольській організаціям. Ретельно вивчалася робота класних керівників.

Інспектор мав установити ефективність виховної роботи у школі, вивчити, насамперед, рівень ідейно-політичної підготовки учнів, морального виховання, трудового виховання і трудової активності, естетичного виховання, рівень і масовість фізичної і військово-спортивної підготовки [57, с. 108–109].

Глибина вивчення основ науки. При перевірці цього спектру питань

вивчалоя, у першу чергу, виконання навчального плану і навчальних програм, зверталоя увага на виконання не тільки теоретичної, а й практичної частини програм. Визначалоя якість навчання. Особливо враховувалися вміння учнів застосовувати свої знання на практиці. Перевірявся рівень знань учнів шляхом проведення контрольних робіт, усного опитування, аналізу письмових робіт, що проведені вчителями школи. Виявлені прогалини у знаннях учнів ретельно аналізувалися, класифікувалися та намічалися шляхи усунення недоліків. Загалом, на наше переконання, змістова характеристика цього критерію оцінювання мало в чому змінилася. Оцінюючи вміння учнів самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися в політичній і науковій інформації, інспектор звертав увагу на те, як вони вміли працювати з підручниками, політичною, науковою, художньою і довідковою літературою, писати твори, проводити дослідди, використовувати дані, що здобуті під час екскурсій, лабораторних і практичних робіт із предмета.

Як бачимо, у вище наведеному документі визначені основні показники оцінювання діяльності школи. Вони несуттєво різняться від критеріїв оцінювання 1976 р., що можна побачити в поданій нижче порівняльній таблиці (див. табл. 2.1). Є очевидним, що перші два критерії станом на 1976 р. трансформувалися в один показник оцінювання діяльності школи станом на 1982 р., що відбулося у зв'язку з вимогами часу і змінами в законодавчій базі; інші три критерії залишилися без змін. Сталою була й наповнюваність цих критерії показниками.

Щодо роботи відділів народної освіти (обласних, районних і міських) у 70-80-х рр. ХХ ст. згідно з Інструктивними листами Міністерства освіти УРСР рекомендувалоя така система планування:

1. Перспективний план.
2. Річний план.
3. Квартальний план.
4. Оперативний план інспектора (на місяць і тиждень).
5. План-щоденник завідувача відділом народної освіти та його заступників.

6. Плани окремих масових заходів [56; 57].

Таблиця 2.1

Основні показники оцінювання діяльності школи

№ з/п	Критерії оцінювання діяльності школи у відповідності до інструктивного листа Міністерства освіти СРСР від 17.08.1976 р. за № 085 14/12 «Про оцінку діяльності школи»	№ з/п	«Критерії оцінки діяльності загальноосвітньої школи», що схвалені колегією Міністерства освіти СРСР від 16.04.1982 р.
1	Виконання Закону про обов'язкове восьмирічне навчання	1	Виконання законодавства про обов'язкову середню освіту молоді
2	Забезпечення загальної середньої освіти молоді		
3	Рівень вихованості учнів і випускників школи. Стан ідейно-виховної роботи в школі	2	Рівень вихованості учнів і випускників школи. Стан ідейно-виховної роботи в школі
4	Глибина вивчення основ науки	3	Рівень вивчення основ науки
5	Рівень роботи педагогічного колективу школи	4	Рівень роботи педагогічного колективу школи

Разом із такою досить високою нормативною забезпеченістю організації інспектування мали місце і прорахунки у процесі перевірок. Наприклад, наказ Міністерства освіти УРСР «Про дальше вдосконалення стилю роботи районних і міських відділів народної освіти по управлінню загальноосвітніми школами» від 12.05.1980 р. Зокрема констатувальна частина містила, цитуємо: «Серйозні недоліки є в постановці контролю за діяльністю шкіл і вчителів. Не всюди виконується Положення про шкільну інспекцію системи Міністерства освіти СРСР. Далеко не завжди забезпечується встановлена ним періодичність і максимальна тривалість фронтальних перевірок шкіл, трапляється багаторазове тематичне інспектування одних та майже повне випадання з-під контролю інших.

Частина завідувачів рай/міськ/вно лише епізодично і часто формально очолює бригади при фронтальних перевірках, майже не відвідує уроків у вчителів і керівників шкіл. При інспектуванні не завжди забезпечується науково-педагогічний аналіз явищ шкільного життя, рівня знань і вихованості учнів, глибинних процесів, які відбуваються в педагогічному і учнівському колективах.

На 80-ті рр. XX ст. припала також посилена увага міністерств і відомств до використання в навчальному процесі наочних посібників, що підтверджено ухваленням міністром освіти СРСР нових «Типових переліків навчально-наочних посібників і навчального обладнання» за № 186 від 30.12.1981 р. Цим документом були передбачені норми отримання кожного найменування відповідно до типу школи. Так, демонстраційні, друковані посібники, карти, діафільми, діапозитиви, транспаранти, грамзаписи передбачені по одному примірнику на школу (за виключенням I-III-х класів, кожен із яких як і раніше повинен мати власний комплект). Також установлені норми лабораторного обладнання з розрахунку одне на двох учнів та ряд інших норм.

На засіданні Політбюро ЦК КПРС у березні 1985 р. були визначені заходи з забезпечення комп'ютерної грамотності учнів середніх навчальних закладів і широке впровадження ЕОМ у навчальний процес, а з 1985-1986 навч. року в усіх школах офіційно запроваджено курс «Основи інформатики і обчислювальної техніки».

Таким чином, можемо зробити висновок, що впродовж 1972-1990 рр. найбільш інтенсивно відбувалася розбудова інспекторського контролю за навчально-виховною роботою шкіл і управлінською діяльністю керівного апарату. Це підтверджено численними законодавчими документами, науково-методичними розвідками провідних вітчизняних науковців, а також архівними документами означеного хронологічного періоду.

Схарактеризуємо систему контролю за діяльністю шкіл у роки відновлення державної незалежності України 1991-2000 рр.

Характеризуючи систему контролю за діяльністю шкіл у роки відновлення державної незалежності України впродовж 1991-2000 рр., відзначимо, що впродовж цього етапу використовувалися основні напрацювання в організації та методиці інспектування шкіл, що були отримані впродовж попереднього етапу. Зокрема, на фоні широкого розгортання самоврядування, надання середнім загальноосвітнім закладам самостійності, підвищення їх відповідальності за результати навчально-виховної роботи,

розвиток колегіальних, демократичних форм управління, створення громадських органів (рад), послідовне здійснення принципу виборності і звітності керівників шкіл та основних підрозділів системи освіти, посилення взаємодії всіх її ланок, усунення відомчих перегородок і проведення єдиної державної політики посилювалася роль шкільного інспектора [22, с. 7]. Основний акцент у роботі шкільного інспектора припав на організаційно-методичну і контрольну функції. Насамперед, він мав бути організатором реформування всіх ланок середньої загальної освіти, сприяти в роботі керівникам шкіл і педагогічним колективам у прискоренні шкільної реформи, рішуче долати застійні процеси в середній освіті, консерватизм і формалізм, сприяти інтенсифікації навчально-виховного процесу на основі оновлення змісту освіти, творчого застосування інноваційних методів, форм і засобів, активізовувати діяльність учнівського самоврядування.

На цьому етапі на інспектора-методиста покладалася відповідальність за надання кваліфікованої допомоги вчителям-предметникам, методичним об'єднанням, керівникам предметних гуртків, дитячих клубів, а також педагогічному колективу. Йому доводилося постійно дбати про створення реальних умов для творчої роботи керівників шкіл, учителів, вихователів, підтримувати їх самостійність та ініціативи, установлювати зв'язки з громадськістю для технічної модернізації середніх загальноосвітніх закладів, подолання відомчих перепон [22; 28; 52; 63].

Зазначимо, що сфера діяльності інспектора поступово розширювалася. Йому доводилося поєднувати виконання своїх обов'язків із відвідуванням базових і шефських підприємств, культурно-освітніх установ. Це дозволило узгоджувати питання оптимізації педагогічної роботи шкіл зі зміцненням їх матеріально-технічної бази, заручатися підтримкою органів управління освітою на різних рівнях, брати участь у роботі рад із народної освіти, методичних об'єднань, конференцій.

У той же час поширення демократизації в управлінні освітою в Україні поставило під сумнів доцільність посади інспектора, а його діяльність

піддавалася гострій критиці. Очевидно, така тенденція була зумовлена перебільшенням функції контролю, надмірною кількістю перевірок, до яких часто залучалися не зовсім компетентні фахівці, які своїми діями заважали нормальній роботі педагогічних колективів шкіл. Проте поступове розширення повноважень педагогічних колективів, залучення до управління школою батьківського активу, представників громадських і учнівських колективів посилювало відповідальність педагогічних працівників за сумлінне виконання покладених обов'язків.

Інспекторам шкіл доводилося працювати в умовах руйнації командно-адміністративного стилю керівництва освітою, що раніше був прерогативою державних відомчих органів системи управління освітою, долати формалізм в управлінні, лібералізм в оцінюванні знань учнів, упереджене ставлення до вчителів, грубощі щодо учнів, порушення законодавства про освіту та інші негативні тенденції попереднього етапу. На заваді цьому стояла неправомірна поведінка окремих керівників середніх загальноосвітніх закладів, які не могли відмовитися від застарілих стереотипів, позбавитися командно-адміністративного стилю керівництва, надмірної регламентації роботи вчителів та учнів.

У складних умовах відновлення незалежності в Україні інспекторам шкіл доводилося здійснювати державний контроль за виконанням школами та органами народної освіти урядових постанов і рішень у галузі освіти, основ законодавства про освіту, Статуту середньої загальноосвітньої школи. На інспекторів покладалася відповідальність за реалізацію рішень центральних і місцевих органів державно-громадського управління освітою, аналіз багатогранної діяльності загальноосвітніх шкіл, контроль і методичну допомогу керівникам шкіл і вчителям в подоланні недоліків, у вивченні й популяризації передового педагогічного досвіду, упровадженні в педагогічну практику досягнень педагогічної і психологічної науки [22; 28; 47; 52; 63].

Характерною тенденцією даного етапу стає поєднання в роботі відділів освіти функціональних обов'язків інспектора і методиста, що вимагало від

фахівця глибокого аналізу стану освіти на основі комплексного оцінювання роботи середнього загальноосвітнього закладу, забезпечення оптимальних умов для плідної роботи педагогічного колективу, захисту школи і вчителів від не виправданих розпоряджень, вимог звітів, некомпетентного втручання [22, с. 10]. Інспекторський контроль не можна було зводити до нав'язуваних школам надуманих інструкцій, шаблонів, застарілих регламентацій, а навпаки спрямовувати на підтримання творчих пошуків, ініціативи.

Зазначимо, що напрямками діяльності відповідних органів управління освітою впродовж 1991-2000 рр. були такі:

- на районному рівні – діяльність керівників шкіл та інших закладів освіти;
- на обласному рівні – діяльність районних (міських) відділів, а через них – керівників освітніх закладів;
- на рівні міністерства – діяльність обласних управлінь, насамперед, їх керівників, шкільних відділів, а через обласні управління – районних і міських відділів [22; 28; 47; 52; 63].

Як бачимо, функції інспекторського контролю за діяльністю педагогічних працівників та організація методичної допомоги, у першу чергу, покладалися на керівника школи, його заступників із навчально-виховної роботи за спрямовуючої підтримки методистів районного і міського кабінетів. У центрі уваги інспектора-методиста мали перебувати внутрішнє шкільне управління, надання керівникам шкіл необхідної допомоги в реформуванні освіти, що зумовлене періодичним характером перевірки кожної школи. При цьому важливу роль відігравали такі особистісні і професійні якості шкільного інспектора-методиста:

- ступінь впливу на розв'язання поточних проблем, на результативність діяльності шкіл та інших закладів, у тому числі на демократизацію і вдосконалення внутрішнього шкільного керівництва, створення в педагогічному колективі сприятливого психоемоційного мікроклімату, атмосфери ділової творчості, на зростання рівня педагогічної майстерності

педагогічних працівників, на підвищення ефективності навчально-виховного процесу, трудової підготовки школярів;

- уміння здійснювати глибокий науковий аналіз стану педагогічного процесу, володіння сучасною методикою і технікою інспектування, обізнаність щодо діяльності підвідомчих закладів та установ;
- високий професіоналізм, уміння мобілізувати педагогічний колектив, господарські органи та громадськість на розв'язання поставлених завдань.

Слід також урахувати покладені на інспектора шкіл обов'язки і тривалість їх виконання. Оскільки контроль і керівництво роботою середніх загальноосвітніх закладів інспектор здійснював опосередковано через директора, він був позбавлений фізичної можливості приділяти увагу вчителям, учням та їхнім батькам. Тому оцінювання результативності діяльності закладу освіти інспекторським контролем не можна ототожнювати з власне навчальною успішністю і поведінкою учнів конкретних шкіл [22].

Наголосимо, що постійне ускладнення освітніх завдань, розширення функцій освіти, динамізм багатогранного шкільного життя постійно висували нові вимоги до професійної компетентності інспектора, який повинен був гармонійно поєднувати соціально-політичну і науково-педагогічну діяльність, широку ерудицію і професійну майстерність, гуманізм у ставленні до вчителів та учнів із особистим прикладом. При цьому інспектор мав бути «не стільки контролером, скільки хорошим методистом, наставником учителів, здатним зрозуміти нові творчі знахідки того чи іншого педагога, допомогти йому в його пошуках, підтримати» [22, с. 12]. Досить важливою є постійна робота інспектора у школі за фахом, оскільки він не зможе виконувати функціональні обов'язки без глибокого знання предмета і методики його викладання, дидактичних і психологічних надбань педагогічної науки.

Крім того, кожен інспектор повинен був досконало знати технологію інспектування, а саме: уміти організувати бригаду для перевірки діяльності освітнього закладу, здійснювати різні типи аналізу уроків і позаурочних занять, вникати в сутність навчально-виховного процесу, вивчати творчу лабораторію

вчителя, об'єктивно оцінювати діяльність керівника школи, кваліфіковано аналізувати рівень знань, умінь і навичок учнів, трудової підготовки і вихованості. Також інспектор школи зобов'язаний знати і вміло аналізувати в динаміці стан розвитку народної освіти, причини недоліків у роботі шкіл, не лише констатувати, але й активно впливати на поліпшення шкільної освіти: «Мистецтво інспектора – уміти з безлічі фактів і явищ вибрати найважливіші, у малому бачити велике, проникати в сутність процесу, уміти скласти точне уявлення про дійсний стан справ, приймати в кожному випадку оптимальне рішення» [22, с. 14].

Слід зауважити, що саме на цей період припало поступове введення в систему управління освітою України нової форми державного контролю – атестації школи. У 1992-1994 рр. був упроваджений Всеукраїнський проект з атестації загальноосвітніх навчальних закладів, який очолила Г.В. Єльнікова. 1996 року розпочалася масова атестація загальноосвітніх навчальних закладів на основі «Типового положення про атестацію середніх загальноосвітніх, позашкільних, дошкільних закладів освіти і закладів освіти для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації», що спочатку мала черговість проведення один раз на п'ять років, а з 2001 року й до нині – один раз на десять років. Можна твердити, що така форма контролю як атестація школи замінила інспекторські фронтальні перевірки.

Тематичні ж перевірки залишалися достатньо дієвими та передбачали вивчення як загальних, так і специфічних питань. До загальних питань було віднесено такі:

- організація вивчення та виконання постанов директивних органів із питань розвитку народної освіти та вдосконалення роботи середньої загальноосвітньої школи;
- виконання законодавства про народну освіту та здійснення загальної середньої освіти молоді;
- стан внутрішнього шкільного керівництва і контролю, розвиток демократичних засад в управлінні;

- стан викладання та рівень знань учнів з окремих навчальних предметів;
- стан і результативність навчально-виховної роботи в початковій школі;
- підвищення ефективності та якості педагогічного процесу, удосконалення форм і методів навчально-виховної роботи;
- стан трудового навчання, виховання учнів та профорієнтації, поєднання навчання з продуктивною працею;
- використання сучасних засобів для інтенсифікації навчально-виховного процесу;
- робота факультативів, гуртків, клубних об'єднань, товариств;
- формування в учнів наукового світогляду та національної свідомості у навчальному процесі та позакласній роботі;
- система національного виховання у школі;
- запровадження диференціації навчання учнів;
- система роботи школи з забезпечення всебічного розвитку учнів;
- попередження бездоглядності та правопорушень серед школярів;
- створення умов для розвитку учнівського самоуправління;
- співдружність школи, сім'ї, трудових колективів і громадськості у вихованні дітей;
- охорона праці та дотримання техніки безпеки;
- організація харчування школярів;
- робота пришкольного інтернату й організація підвезення учнів до школи;
- робота шкільної бібліотеки;
- добір, розстановка і виховання педагогічних кадрів;
- створення умов для розвитку ініціативи і творчості педагогів;
- атестація вчителів;
- вивчення і впровадження досягнень психолого-педагогічної науки і передового педагогічного досвіду у практику роботи вчителів [22, с. 18].

Виходячи з аналізу науково-педагогічної літератури [22; 25; 48] стає очевидним, що, крім інспектування шкіл, інспектор долучався до виконання різноманітних планових і позапланових виховних і адміністративних заходів, у

тому числі організації роботи з педагогічними кадрами, виконання покладених обов'язків в апараті відділу з урахуванням використання відведеного бюджету часу.

На нашу думку, розподіл бюджету часу інспектора шкіл можна було значно оптимізувати завдяки чіткої оперативної інформації, високого темпу опрацювання статистичних даних, скорочення часу на розгляд листів, заяв і скарг від громадян. Основними шляхами оптимізації планування і використання бюджету часу інспектора шкіл ми вбачаємо такі:

- 1) зосередження у рай(міськ)вно лише провідних управлінських функцій, що стосувалися матеріального, ресурсного та організаційно-методичного забезпечення освітніх закладів;
- 2) пропорційний розподіл функціональних та інших обов'язків між усіма інспекторами, виходячи з їхніх здібностей, можливостей, особистісних якостей і досвіду;
- 3) чітке планування різних видів діяльності інспектора;
- 4) завчасне опрацювання директивних і нормативних документів із подальшою допомогою педагогічним колективам і керівникам шкіл щодо їх реалізації;
- 5) підвищення самостійності та відповідальності педагогічних колективів і керівників шкіл на основі демократизації управління;
- 6) раціональна організація надходження та опрацювання управлінської інформації за результатами інспектування;
- 7) продумана підготовка і чітка організація кожної інспекторської перевірки, її спрямування на раціоналізацію внутрішнього шкільного управління;
- 8) чітка систематизація і впорядкування ділової документації;
- 9) мінімізація технічної роботи зі збирання, опрацювання і передачі інформації.

Таким чином, негативною тенденцією етапу стабілізації системи контролю за діяльністю шкіл у роки відновлення державної незалежності України 1991-2000 рр. залишалося домінування поверхового інформування

відділів рай(міськ)вно про діяльність підвідомчих закладів освіти, що не дозволяло своєчасно вносити корективи у стан педагогічного процесу і суттєво знижувало ефективність інспекторського контролю. Що стосувалося законодавчої бази, то особливих регламентацій у процедуру інспектування шкіл зроблено не було. Натомість було ухвалено низку документів, що відображали вимоги до організації навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх закладах, у т.ч. гімназіях, ліцеях.

2.2. Характеристика завдань, прав і обов'язків інспектора шкіл у системі управління освітою в Україні

Уважаємо за доцільне розглянути систему управління освітою в нашій країні у другій половині минулого століття, акцентувавши увагу на загальних принципах, структурі органів управління освітою, роботі органів народної освіти з керівництва школою, навчально-виховною роботою в ній, вимогах до керівних і вчительських кадрів, завідувачів відділами народної освіти.

Проведений нами аналіз науково-педагогічної літератури з питань школознавства [2; 26; 52] показує, що в Україні повоєнних часів органи управління освітою функціонували на засадах принципу демократичного централізму, згідно з яким централізоване керівництво поєднувалося з широкою ініціативою на місцях у постановці і розв'язанні питань освіти і культурного будівництва. Однією з форм такої роботи стали *шкільні комісії* при місцевих Радах народних депутатів трудящих, які здійснювали контроль за станом освіти і надавали активну допомогу органам народної освіти в реалізації закону про всеобуч, у покращенні навчально-виховної роботи і зміцненні матеріальної бази шкіл.

Основною умовою, що на подальші десятиліття забезпечувала зв'язок управління освітою з державною політикою, стала плановість у роботі. Перспективні плани були розраховані на багато років, але кожного року до них вносилися необхідні корективи. На основі річних планів Міністерство освіти і відділи народної освіти (надалі – ВНО) укладали оперативні плани, куди

включали конкретні заходи з виконання державних планових завдань із подальшого підйому народної освіти, покращення якості освіти і виховання молодого покоління.

Діяльність *органів управління освітою* підпорядковувалася Верховній Раді СРСР, а законодавче регулювання здійснювалося Верховними Радами республік з урахуванням регіональних потреб. Вищим державним і розпорядчим органом влади була Рада Міністрів СРСР, яка видавала постанови і розпорядження з питань освіти на підставі і на виконання чинних загальносоюзних законів. Управління освітою Ради Міністрів Союзних і автономних республік здійснювали через міністерства освіти. В областях, краях, національних округах, містах і районах завдання управління освітою здійснювали Ради депутатів трудящих та їх виконавчі комітети через місцеві органи народної освіти.

Управління народною освітою здійснювалося на основі єдиноначальства. Міністри освіти й завідувачі ВНО несли персональну відповідальність за стан освіти в республіці, краї, області, окрузі, місті чи районі, самостійно приймали остаточні рішення з кожного питання і забезпечували виконання своїх рішень через апарат міністерства або відділу народної освіти. Однак послідовна реалізація єдиноначальства в управлінні освітою органічно узгоджувалася з колегіальністю при підготовці тих чи інших питань. З цією метою в міністерствах освіти організовані *колегії*, персональний склад яких за представленням міністра затверджувався Радою Міністрів республіки. На колегію покладалися: перевірка виконання постанов уряду з народної освіти, обговорення питань вивчення і підбору кадрів, розгляд основних керівних документів, що готувалися апаратом міністерства (програми, інструкції з важливих питань роботи школи та інших освітніх закладів), перевірка виконання рішень колегії. Оскільки колегія – це дорадчий орган, її рішення підлягали затвердженню міністром освіти.

Правильна організація роботи колегії забезпечувала врахування кращого практичного досвіду, виявляла причини і надавала критичному аналізу

недоліки, визначала способи покращення роботи і найбільш успішного виконання урядових постанов. Колегіальний розгляд підвищував відповідальність працівників Міністерства освіти, зміцнював державну дисципліну, зв'язок управлінців із масами, сприяв розвитку критики і самокритики.

На місцях така робота проводилася *радами з народної освіти* при обласних, крайових, міських і районних ВНО, а їх основним завданням стала допомога обласним, крайовим, міським і районним ВНО в успішній реалізації освітньої політики. Персональний склад таких рад затверджувався виконкомом Ради депутатів трудящих.

Зрозуміло, що центральним органом управління освітою були міністерства освіти союзних республік, необхідна єдність яких забезпечувалася загальносоюзними законами з народної освіти, що приймалися Верховною Радою СРСР, та постановами Ради Міністрів СРСР. Управління народною освітою на місцях, як уже зазначалося вище, здійснювалося обласними, крайовими ВНО обласних, крайових виконкомів Рад депутатів трудящих. Така подвійна підпорядкованість забезпечувала можливість урахування місцевих особливостей організації навчально-виховної роботи і, разом із тим, необхідну в рішенні основних питань єдність. Завідувачу обласного, крайового ВНО надано право видавати накази та інструктивно-методичні рекомендації на підставі і на виконання рішень виконкому Ради депутатів трудящих, наказів і розпоряджень міністра освіти.

На правах обласних, крайових ВНО створювалися міські та районні ВНО, що здійснювали безпосереднє на місцях керівництво школами та іншими освітніми закладами.

Успіх роботи органів управління народною освітою значною мірою залежав від організаційної побудови їхнього робочого апарату, на який покладалося планування розвитку освіти, у т.ч. мережа закладів, контингент учнів, складання бюджету, розробка документації, перевірка виконання, аналіз підсумків роботи за певні часові періоди, оперативне усунення недоліків у

роботі, вивчення і розстановка кадрів та інше.

Як бачимо, у системі управління освітою в Україні другої половини минулого століття окреме місце відводилося завданням, правам та обов'язкам інспектора шкіл. Зокрема, у постанові ЦК ВКП(б) та РНК Союзу РСР «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» від 03.09.1935 р. запропоновано «поставити важливим завданням інспектування та організацію систематичного оперативного контролю за станом і роботою шкіл». Радянський державний контроль передбачав систематичну перевірку виконання рішень партії та уряду та відповідне проведення інструктажу, надання допомоги школі.

У «Положенні про інспекторів шкіл» від 1945 р. підкреслювалася необхідність планомірної та чіткої роботи інспекторського апарату. На підставі цього «Положення» та відповідних інструкцій діяльність інспектора рай(міськ)вно регламентувалася в такий спосіб: 1) районний (міський) інспектор шкіл працював під керівництвом завідувача рай(міськ)вно; 2) інспектор зобов'язаний був керуватися у своїй діяльності постановами партії та уряду, а також наказами та інструкціями Міністерства освіти УРСР, знати програми, підручники і методики викладання предметів шкільного навчання, вивчати стан роботи кожної школи на своїй ділянці, матеріальну базу шкіл, керівні та вчительські кадри, систематично працювати над підвищенням свого ідейно-політичного рівня і педагогічної кваліфікації, бути обізнаним в останніх досягненнях педагогічної науки [76, с. 4–8].

Перевірка роботи шкіл у системі управління освітою планувалася з таким розрахунком, щоб упродовж навчального року була всебічно перевірена не менше одного разу кожна школа. Повторні перевірки проводилися за необхідності та могли носити тематичний характер. Згідно з планом ВНО могли перевірятися лише окремі розділи роботи шкіл. Інспектор міг залучати до перевірки школи кращих учителів, керівників шкіл і працівників педагогічного кабінету.

Готуючись до перевірки роботи школи, інспектор повинен був

попередньо ознайомитися у ВНО з актами минулих інспекторських ревізій, особовими справами педагогічних працівників та іншими документами, що безпосередньо належали до роботи даної школи, і скласти план її перевірки з урахуванням таких обов'язкових напрямів: а) здійснення директором (завучем) керівництва роботою вчителів; б) виконання всеобучу, заходів із розширення середньої освіти; в) виконання державних програм, стан знань учнів, політехнічне навчання, характер і зміст науково-атеїстичної пропаганди, постановка виховної роботи і стан дисципліни; г) склад педагогічних кадрів школи; д) постановка методичної роботи школи; е) робота школи з сім'єю і стан педагогічної пропаганди; ж) робота педагогічної ради школи, її керівна роль в організації навчально-виховної роботи школи, в об'єднанні педагогічного колективу; з) документація школи; и) стан фінансування школи; к) стан шкільних приміщень, порядок у класних кімнатах, коридорах та ін.; л) використання і порядок зберігання наявного у школі навчального обладнання; м) стан книжкових фондів шкільної бібліотеки.

За наслідками перевірки інспектор проводив засідання педагогічної ради і складав акт, де вказував позитивні і негативні сторони навчально-виховної роботи школи, підтверджував їх фактами і формулював пропозиції з покращення роботи і усунення виявлених недоліків. Виконання пропозицій інспектора було обов'язковим для всіх працівників школи. Такий акт підписувався інспектором особисто і вручався керівнику школи. Іншим документом, що подавався завідувачу рай(міськ)вно, була доповідна записка. Обов'язками інспектора рай(міськ)вно було передбачено заохочення і нагороди кращих учителів і керівників шкіл, а також звільнення з посади тих працівників, що не відповідають своєму призначенню.

Обласний (крайовий) інспектор шкіл працював під загальним керівництвом завідувача обласним (крайовим) ВНО, міністра освіти і безпосередньо підпорядковувався у своїй діяльності завідувачу сектором шкіл обласного (крайового) ВНО, начальнику шкільного управління Міністерства освіти УРСР. Коло його обов'язків включало: 1) перевірку діяльності

рай(міськ)вно, районних педагогічних кабінетів та інших закладів, які здійснювали керівництво школами; 2) безпосередню перевірку шкіл, своєчасне попередження і усунення недоліків в їх роботі, а також упровадження кращого досвіду у практику роботи шкіл та органів народної освіти. Стан і постановку навчально-виховної роботи у школах він перевіряв або особисто, або шляхом ознайомлення з результатами перевірок цих шкіл районними інспекторами [132; 133].

Посадовими обов'язками обласного (крайового) інспектора шкіл була передбачена всебічна перевірка ВНО не менше одного разу на рік і підвідомчих їм шкіл, із подальшою повторною перевіркою в разі необхідності. Крім того, могли проводитися тематичні перевірки ВНО за окремими напрямками їх діяльності.

Основними питаннями перевірки діяльності ВНО були такі: перевірка документації ВНО; ознайомлення з керівним складом ВНО, шкіл; заходи з підвищення кваліфікації вчителів із заочного навчання; постановка методичної роботи; робота педагогічного кабінету; перевірка стану навчально-виховної роботи шкіл.

Інспектор Управління початкових і середніх шкіл Міністерства освіти УРСР здійснював державний контроль за роботою секторів шкіл обласних (крайових) ВНО, міських ВНО, інститутів удосконалення вчителів та інших закладів, що були пов'язані з роботою шкіл, а також за станом шкіл у закріплених за ним областях. Він перевіряв: а) виконаннями ВНО плану з усеобучу і заходів із розширення середньої освіти; б) стан навчання і виховання дітей; в) укомплектування шкіл і ВНО учителями і керівними кадрами; г) заходи з підвищення кваліфікації вчителів, інспекторів, керівників шкіл і ВНО, роботу інститутів удосконалення вчителів; д) стан контролю за роботою шкіл і ВНО, склад інспекторів обласних, крайових ВНО, наявність плановості й оперативності в їхній роботі, методи і результати інспектування; е) заходи зі створення і зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл.

При перевірці шкіл інспектор Управління керувався тими ж указівками,

що й обласний (крайовий) інспектор. Інспектор шкіл Управління подавав завідувачу обласним (крайовим) ВНО акт про результати перевірки і свої пропозиції, а Міністру освіти УРУСР – доповідну записку про виконання інспекторської перевірки та про стан шкільної справи в області (краї).

Вимогами до освітнього цензу і педагогічного стажу інспекторів шкіл відповідним «Положенням» було передбачено таке: «інспекторами шкіл призначаються кращі вчителі, завідувачі і директори шкіл, які мають закінчену вищу педагогічну або університетську освіту та стаж керівної і педагогічної роботи – для інспекторів рай(міськ)вно не менше 5 років, для інспекторів обласних (крайових) ВНО не менше 7 років, для інспекторів Головного управління шкіл Міністерства освіти УРСР не менше 10 років».

Таким чином, на процедуру інспектування шкіл упродовж другої половини минулого століття значною мірою впливала структура системи управління освітою в Україні, у якій окреме місце відводилося інспекторам рай(міськ)вно, обласним інспекторам та інспекторам Управління початкових і середніх шкіл Міністерства освіти УРСР. Їхні посадові права, обов'язки, а також вимоги до освітнього цензу і педагогічного стажу в повоєнні роки регламентувалися дією «Положення про інспекторів шкіл» від 1945 р. Це «Положення» згодом зазнало незначних змін у виданнях від 1972 р., 1975 р. і 1984 р. Можна твердити, що його дія поширювалася на діяльність інспекторів шкіл навіть упродовж останнього етапу – 1991-2000 рр.

2.3. Перспективи вдосконалення шкільного інспектування в Україні на початку XXI ст.

На сучасному етапі шкільне інспектування як ніколи знаходиться у правовому освітньому полі, а підтвердженням цього є наявність таких нормативно-правових актів як, по-перше, чинного «Положення про загальноосвітній заклад освіти» [66], що затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. за № 778, по-друге, «Положення про

Державну інспекцію навчальних закладів України» [68], що затверджене Указом Президента України від 8 квітня 2011 р. за № 438/2011, по-третє, «Порядку державного інспектування навчальних закладів», що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 травня 2012 р. за № 353, по-четверте, «Порядку здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів» [69], що затверджений наказом Міністерства освіти і науки України від 25.01.2008 р. за № 34, по-п'яте, «Орієнтовних критеріїв оцінювання діяльності загальноосвітніх навчальних закладів», затверджених наказом Міністерства освіти і науки від 17.06.2013 року за № 772. Вагомим документом нині також є наказ Міністерства освіти і науки України від 17. 06. 2013 р. №770 «Про координацію заходів щодо здійснення державного нагляду (контролю) за діяльністю навчальних закладів» від 17.06.2013 р. Саме цей документ регламентує обов'язкову щорічну звітність органів управління за встановленими формами про навчальні заклади, що віднесені до відповідних ступенів ризику, зокрема і про загальноосвітні навчальні заклади, з метою постійного поновлення Єдиної державної електронної бази з питань освіти, яка створена ще в 2011 р. відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 13.07.2011 р. за № 752.

Структура ж шкільної інспекції цього періоду, на наше переконання, докорінно не змінилася: інспектори відділів освіти районної державної адміністрації, інспектори управлінь освіти і науки обласної державної адміністрації, інспектори Міністерства освіти і науки України [52, с. 120]. Хоча власне посада інспектора відділу (управління) освіти згідно зі штатним розписом замінена на спеціаліста та провідного спеціаліста, а інспектори Міністерства освіти і науки України – це інспектори Державної інспекції навчальних закладів України. Завдання ж шкільного інспектування, на наше переконання, суттєво не змінилися: не тільки контролювати, а, перш за все, надавати кваліфіковану методичну допомогу.

Розглянемо названі документи, зважаючи на значення поняття інспектування як складової поняття контролю. «Положення про

загальноосвітній заклад освіти» містить такий розділ – «Контроль за діяльністю навчальних закладів», який фактично регламентує основну мету контролю, а саме пункт 111 «Державний контроль за діяльністю закладу незалежно від підпорядкування, типу і форми власності здійснюється з метою забезпечення реалізації єдиної державної політики у сфері загальної середньої освіти» [66]. Тут же зазначається, хто може виступати контролюючими органами (органами інспектування), зокрема це Міністерство освіти і науки України, центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать заклади, Державна інспекція навчальних закладів, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою. Тобто коло таких органів залишається доволі широким. Проте, на нашу думку, основна маса рутинної перевірки покладається, як і в попередні роки, на місцеві органи управління освітою.

Слід зауважити, що основною формою контролю у відповідності до чинного Положення залишається державна атестація, яка проводиться не рідше одного разу на 10 років. Позачергова атестація можлива, але проводиться як виняток лише за рішенням Міністерства освіти і науки України за поданням органу громадського самоврядування закладу або відповідного органу управління освітою. Разом із тим, мусимо не погодитися з твердженням З.М. Онишківка про те, що саме «ліцензований заклад освіти зобов'язаний пройти атестацію» [52, с. 125], адже починаючи з 1999 року згідно зі статтею 1 розділу 2 Закону України «Про загальну середню освіту» ліцензуються загальноосвітні навчальні заклади лише приватної форми власності, а освітня діяльність загальноосвітніх навчальних закладів державної (комунальної) форми власності ліцензуванню не підлягає.

Міжатаестаційний період у 10 років, безперечно, великий, тому передбачені перевірки (інспектування) закладу з питань, що пов'язані з навчально-виховною діяльністю не частіше як два рази на рік. Це дає можливість безперервного контролю за діяльністю закладу освіти з боку держави [66].

Як бачимо, на сучасному етапі ми спостерігаємо дві форми контролю: атестація закладу як основна форма державного контролю та міжатестаційні перевірки (інспектування).

Якщо говорити про контролюючі органи (органи інспектування), то першорядним за значущістю, безперечно, нині є Державна інспекція навчальних закладів України (див. рис. 2.1.). Посилаючись на чинне «Положення про Державну інспекцію навчальних закладів України» [68], Державна інспекція є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра освіти і науки України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері освіти.

Серед основних завдань цього органу визначено і таке: реалізація державної політики у сфері освіти шляхом здійснення державного нагляду (контролю) за діяльністю навчальних закладів незалежно від їх підпорядкування і форм власності.

У відповідності до чинного «Положення» Державна інспекція у сфері контролю за діяльністю загальноосвітніх навчальних закладів має такі повноваження:

- здійснювати контроль за виконанням навчальними закладами положень Конституції, Законів України та інших нормативно-правових актів із питань освіти;
- проводити комплексні перевірки загальноосвітніх навчальних закладів;
- контролювати проведення атестаційної експертизи;
- здійснювати контроль та брати участь у моніторингу якості підготовки учнів;
- здійснювати інші повноваження, що визначені Законом України та покладені на неї Президентом України [68].

На нашу думку, спектр повноважень Державної інспекції України будь-якого моменту за потреби може розширюватися.

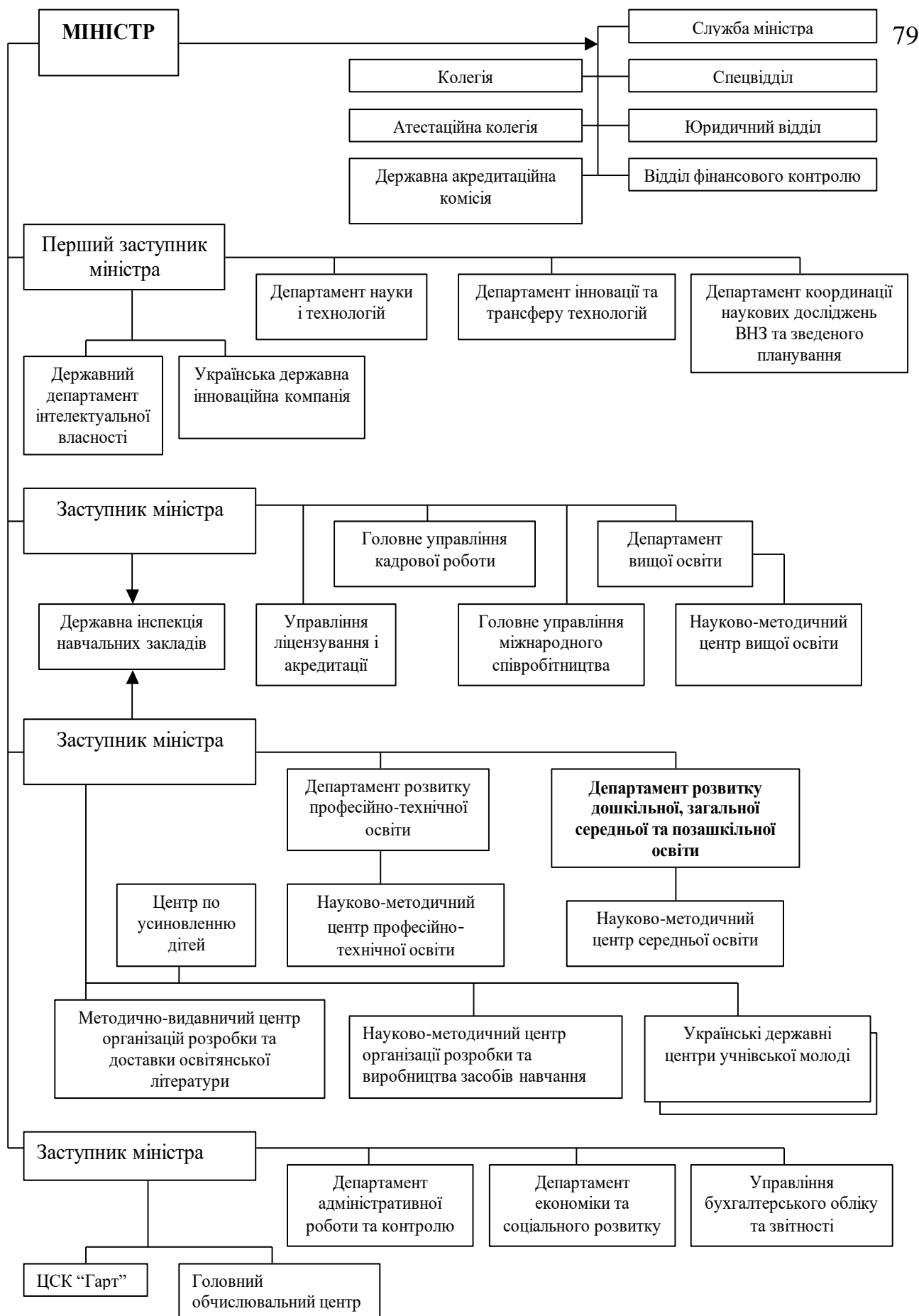

Рис. 2.1. Структура Міністерства освіти і науки України

(див. «Управління освітою та фінансування освіти» В. Ніколаєва [51])

Перевірка може бути *планова* чи *позапланова* (унесена у план Державної інспекції навчальних закладів України чи поза планом, тобто в разі нагальної необхідності), *комплексна* чи *вибіркова* (перевіряється система роботи закладу освіти чи інспектуванню підлягають лише окремі питання), *виїзна* чи *невиїзна* (безпосередньо в навчальному закладі працює контролюючий орган чи поза межами, тобто аналізуються лише надані документи).

Результати такої перевірки викладаються в акті, форма акта розроблена Державною інспекцією та погоджена міністром освіти і науки України від 07.05.2012 р.. Акт готується у двох (трьох) примірниках. Один примірник акта про проведення перевірки надається керівникові закладу освіти, другий – залишається в ДІНЗ. У разі проведення перевірки загальноосвітнього закладу освіти примірник акта про проведення перевірки також надається органу управління освітою, якому підпорядкований заклад освіти.

Протягом 15 днів із дня одержання акта про проведення перевірки заклад освіти розробляє план заходів та надсилає його до ДІНЗ, а також інформує ДІНЗ у визначений строк про стан виконання цього плану заходів.

Слід зауважити, що наразі Державною інспекцією навчальних закладів України розроблений уніфікований Акт перевірки додержання суб'єктами господарювання, що надають послуги у сфері загальної середньої освіти, вимог законодавства про загальну середню освіту.

І нарешті, що ж декларує «Порядок здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів». По-перше, визначає, на кого покладаються функції контролю: Міністерство освіти і науки України, Державну інспекцію навчальних закладів, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні навчальні заклади, органи управління освітою обласних, Київської міської, районних державних адміністрацій та органи місцевого самоврядування [69].

Основними формами державного контролю в загальноосвітніх навчальних закладах у відповідності до чинного порядку є: атестація, інспектування, комплексні й тематичні перевірки. Як бачимо, поняття

інспектування виокремлено. На наше переконання, атестація закладу освіти – це, дійсно, окрема доволі складна в нормована процедура оцінювання діяльності закладу освіти, що докорінно відрізняється від інспекторських перевірок. Проте різниці між інспектуванням та, як зазначається в даному документі, комплексними і тематичними перевірками, ми не знаходимо, адже інспектування може мати характер як комплексного контролю, так і вибіркового, про що зазначалося вище.

Керуючись «Порядком здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів», який згадувався вище, органи управління освітою затверджують свої регіональні «Положення про здійснення державного контролю в навчальних закладах». Окремими розділами в таких положеннях фігурують «Державна атестація закладу освіти» та «Інспектування» як форми контролю.

Разом із тим, серед основних форма державного контролю в загальноосвітніх навчальних закладах у відповідності до чинного «Порядку» – атестації, інспектування, комплексних та тематичних перевірок – атестація закладу освіти – це, дійсно, окрема доволі складна у нормована процедура оцінювання діяльності закладу освіти, що докорінно відрізняється від інспекторських перевірок. Атестація як основна форма державного контролю спрямована на визначення ефективності роботи загальноосвітнього закладу освіти відповідно до державних стандартів, результативності навчально-виховного процесу, аналізу потенційних можливостей закладу освіти та ступеня їх реалізації.

Інспектування ж здійснюється як правило в міжатастаційний період, який триває 10 років, коли діяльність проатестованого закладу освіти більш ніяк не контролюється. Проте різниці між інспектуванням та, як зазначається в даному документі, комплексними і тематичними перевірками, ми не знаходимо, адже інспектування може мати характер як комплексного контролю, так і вибіркового, фактично це і є перевірка. До речі, далі в жодному документі ми

не знаходимо диференціацію понять, а інспектування відповідно згадується як форма контролю, перевірки, нагляду.

І нарешті, одні з останніх чинних документів, що регламентують процес інспектування загальноосвітнього закладу освіти: «Типова програма комплексної перевірки загальноосвітнього закладу освіти», що затверджена наказом Державної інспекції навчальних закладів України від 04.07.2012 р. за № 27-а, та «Орієнтовні критерії оцінювання діяльності загальноосвітніх навчальних закладів», що затверджені наказом Міністерства освіти і науки від 17.06.2013 року за № 772. Слід зауважити, що основним призначенням Критеріїв є оцінювання діяльності загальноосвітнього закладу освіти під час його державної атестації.

Саме принципи функціональності й розвитковості дозволяють чітко визначити показники та параметри експертного оцінювання об'єктів (див. табл. 2.1.).

Наголосимо, що *мутабельність* характеризує НВД як систему, що здатна до змін. *Екологічність* відображає взаємозв'язок школи як соціально-педагогічної системи з довкіллям, вироблення позиції закладу освіти до нього та всіх учасників освітнього середовища в дусі оптимізації відношень людини до природи. *Оптимальність* трактується О.С. Боднар як максимально можливе збалансоване застосування інтелектуальних і матеріальних ресурсів для інноваційного розвитку закладу освіти в реальному часі. *Ергономічність* визначається як узгодженість між процесами в НВД закладу, середовищем та умовами, у яких вона проходить. *Стійкість* відображає таку властивість системи НВД школи, яка працює в інтенсивному режимі, забезпечує безперервне функціонування закладу освіти в освітньому нормативно-правовому полі на основі наявних ресурсів, навіть у швидкозмінному соціальному середовищі. *Надійність* є здатністю системи НВД підтримувати баланс матеріальних і нематеріальних ресурсів на належному рівні, стримувати освітнє середовище школи від зовнішніх та внутрішніх негативних впливів, при цьому продукувати середньостатистичні результати діяльності навіть в умовах

дискретності функціонування закладу освіти чи часткових проявів механічної чи перманентно-психологічної зміни (чи заміни) структурних елементів підсистем НВД [11, с. 9–10].

Таблиця 2.1

Показники і параметри експертного оцінювання навчально-виховної діяльності загальноосвітнього закладу освіти (за О.С. Боднар) [11]

№ за/п	Принципи	Параметри	Функції	Ознаки
1	Функціональності	Ефективність	Взаємодія з зовнішнім середовищем	Мутабельність; екологічність
			Взаємозв'язок внутрішніх підсистем	Оптимальність; ергономічність
			Збереження і адаптація системи	Стійкість; надійність
2	Розвитковості	Результативність	Високий рівень наукового забезпечення	Стійкість
			Застосування валідних систем параметрів і показників, експертних і моніторингових процедур, апробованого інструментарію оцінювання	Надійність
			Професійний підхід до інтерпретації результатів оцінювання та прогнозування розвитку школи	Мутабельність

Зазначимо, що інспектування нині залишається доволі дієвим засобом державного нагляду за освітньою діяльністю загальноосвітніх навчальних закладів відділами (управліннями) освіти.

Таким чином, реорганізація вітчизняної освітньої системи на початку нового тисячоліття торкнулася не лише вищої школи, а й діяльності середніх

загальноосвітніх закладів. Свідченням цього є розробка цілого ряду нормативних документів. Для оптимізації державного контролю за діяльністю середніх загальноосвітніх закладів методистами обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти розробляються навчально-методичні посібники, а фахівцями Державною інспекцією навчальних закладів України підготовлена Типова програма комплексної перевірки загальноосвітнього закладу освіти. Нині основними вимогами (які відповідно і є предметом інспекторських перевірок) до навчально-виховної роботи шкіл є дотримання навчальним закладом вимог державних стандартів освіти, якості підготовки навчальним закладом учнів, організація в навчальному закладі навчально-виховної, навчально-методичної і наукової роботи, ефективність використання навчальним закладом педагогічного та науково-педагогічного потенціалу, забезпечення розвитку та ефективність використання навчальним закладом матеріально-технічної бази.

Аналізуючи законодавчу базу України [66-69], нам удалося визначити основні напрями вдосконалення шкільного інспектування, а саме: уніфікація інспекторського контролю, зокрема форм перевірок, написання довідок, актів та доповідних записок за результатами перевірок; повна заміна потужної фронтальної перевірки, безперечно, більш досконалою формою контролю – атестацією закладу освіти; розширення спектру методичного забезпечення процесу шкільного інспектування; введення нових демократичних форм контролю – аудиту та моніторингу.

2.4. Рекомендації щодо поєднання зовнішнього і внутрішнього контролю як однієї зі складових ефективного управління закладом освіти у процесі інспектування

У ході дослідження підтверджено, що успішний сучасний загальноосвітній заклад освіти – мрія кожного учня, батька, учителя і, безперечно, керівника. Проте, як досягти цієї успішності, – це питання було і

залишається проблемним для освітньої системи України. Одним із шляхів вирішення, на нашу думку, наразі є ефективне управління.

Проведений нами аналіз особливостей провадження інспекторського контролю за діяльністю шкіл в Україні другої половини ХХ століття зайвий раз став переконливим доказом абсолютної відстороненості зовнішнього контролю за діяльністю закладу освіти від внутрішнього шкільного контролю.

Тож ми наголошуємо на тому, що саме ці дві складові контролю: зовнішній (атестація та інспектування) та внутрішній – повинні мати точки дотику. Саме це, на наше переконання, є запорукою ефективного управління і відповідно один із шляхів до конкурентоспроможності закладу освіти. За одну з таких точок дотику ми пропонуємо обрати таку форму внутрішнього шкільного контролю, як самоаналіз діяльності школи.

До речі, як зазначає З.М. Онишків, «єдиної класифікації видів внутрішньошкільного контролю немає» [52, с. 90]. Серед найбільш поширених він називає оглядовий, попередній, персональний, тематичний, фронтальний, класно-урочний, та водночас зазначає, що в цій класифікації немає єдиної основи. Ми пропонуємо визначати самоаналіз не як вид внутрішнього шкільного контролю, а як одну з його форм. Безперечно, самоаналіз не нова форма внутрішнього шкільного контролю, адже це і щорічний самоаналіз діяльності, і обов'язкова складова державної атестації школи. Разом із тим, ця форма внутрішнього контролю недооцінена в силу ряду причин:

- часто самоаналіз залишається лише на папері в атестаційній справі;
- щорічний самоаналіз діяльності школи нерідко ігнорується самою адміністрацією закладу;
- результати проведеного щорічного самоаналізу не враховуються навчальним закладом при складанні перспективного плану роботи чи при аналізі наболілих проблем;
- і що, на нашу думку, найважливіше: щорічний самоаналіз рідко стає предметом вивчення органами управління освітою, наприклад, перед майбутньою інспекторською перевіркою.

Роль самоаналізу як щорічного, так і в рамках атестації важко переоцінити, це якнайкраще ілюструє запропонована нами схема (див. Рис. 2.2.):

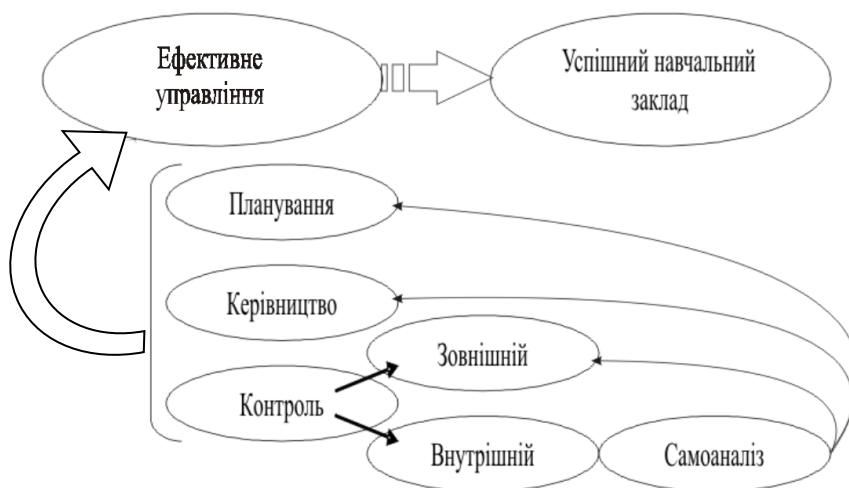

Рис. 2.2. Взаємозв'язок внутрішнього і зовнішнього контролю за навчально-виховною діяльністю ЗЗСО

Як видно зі схеми, підґрунтям для вдосконалення закладу освіти є повна й достовірна інформація про всі сфери діяльності педагогічного та учнівського колективів. Самоаналіз, який організовує і проводить разом із педагогічним колективом керівництво закладу освіти, і є засобом збирання, аналізу та узагальнення такої інформації, яка стане в нагоді для подальшого планування діяльності закладу, керівництва цією діяльністю і, як результат, приведе через ефективне управління до бажаного результату – успішного закладу освіти.

Специфікою діяльності закладу загальної середньої освіти є її циклічність. Згідно зі щорічною циклограмою організації навчально-виховного процесу здійснюється самоаналіз освітньої діяльності ЗЗСО протягом поточного навчального року. Наслідком щорічного самоаналізу діяльності закладу має бути виявлення проблем, виокремлення способів їх вирішення та як остаточний результат – обґрунтування подальшого планування роботи школи.

Проведення самоаналізу діяльності закладу освіти передбачено також процедурою державної атестації закладу. Здійснюється він перед проведенням

атестаційної експертизи діяльності закладу освіти за напрямками, що передбачені «Орієнтовними критеріями оцінювання діяльності закладу загальної середньої освіти».

Ми наголошуємо на вагомості проведення як передатестаційного, так і щорічного самоаналізу діяльності школи як обов'язкової складової ефективного управління на всіх його рівнях і як один із способів трансформування державного контролю (інспектування) у поле об'єктивності, неупередженості, виваженості у прийнятті рішень.

Щорічний самоаналіз діяльності закладу освіти ми пропонуємо здійснювати за тією кількістю напрямів, яку визначає сама адміністрація закладу освіти, наприклад, науково-методична робота, кадрова робота тощо.

Самоаналіз як прогнозування розвитку закладу освіти, як аналіз попередньої діяльності і планування наступної здійснюється з метою: визначення відповідності показників його діяльності державним стандартам і вимогам та пошуку резервів та як результат визначення шляхів удосконалення своєї діяльності.

Організатором проведення самоаналізу закладу освіти виступає робоча група. Керівником робочої групи може бути як директор закладу освіти так і один із його заступників. На робочу групу покладаються функції організації і проведення самоаналізу діяльності школи та підготовки звіту за результатами його проведення. До складу робочої групи входять адміністрація та найбільш кваліфіковані педагогічні працівники закладу освіти, а також психолог, медичний працівник, представники батьківського комітету, учнівського самоврядування. Кожен учасник робочої групи може залучати членів шкільного колективу до виконання завдань, що поставлені перед ним відповідно до робочої програми.

У ході самоаналізу кожен із членів робочої групи має чітко та об'єктивно оцінити досягнення і недоліки у визначеній для нього сфері діяльності школи, окреслити шляхи і резерви підвищення її якості, визначити оптимальні форми взаємодії управлінських ланок, ґрунтовно вивчити рівень викладання, рівень

навчальних досягнень учнів, оцінити педагогічну ефективність виховної роботи та визначити вплив методичних структур на їхнє вдосконалення.

Правильно складена робоча програми самоаналізу діяльності закладу освіти повинна забезпечити:

- можливість отримання достовірної й повної інформації про кінцеві результати діяльності закладу освіти за певний період (3-5 років);
- визначення оптимально необхідної кількості показників, що характеризують його діяльність;
- використання всіх наявних джерел інформації, які характеризують діяльність закладу освіти;
- підготовку звіту за результатами проведеного самоаналізу.

Для забезпечення об'єктивності при проведенні самоаналізу рекомендуємо використовувати такий методичний інструментарій: спостереження за навчально-виховним процесом; проведення контрольних зрізів знань учнів; анкетування різних категорій учасників навчально-виховного процесу; бесіди з різними категоріями учасників навчально-виховного процесу; аналіз шкільної документації тощо.

Підсумковим документом завершення роботи робочої групи з проведення самоаналізу діяльності закладу освіти є звіт про його проведення, який готує робоча група й подає його на розгляд ради школи та педагогічної ради. Такий звіт, до речі, може стати складовою щорічного звіту директора закладу освіти перед громадськістю.

Зауважимо, що звіт не повинен обмежуватися лише презентацією позитивних результатів роботи колективу, адже мають розкриватися як досягнення, так і недоліки в роботі. Обов'язковою складовою є мотивований висновок про рівень забезпечення встановлених вимог до його діяльності. Звіт повинен завершуватися формулюванням сильних і слабких сторін школи, а також перспективних шляхів її подальшого розвитку. За необхідності розглянутий звіт про проведений самоаналіз доопрацьовується. Звіт може супроводжуватися додатками: таблицями, схемами, діаграмами, авторськими

програмами, друкованою продукцією тощо. Разом із тим, він повинен бути максимально лаконічним та критичним щодо подання отриманої інформації.

У другому розділі «Організація навчально-виховного процесу» може міститися інформація щодо стану організації навчально-виховного процесу, матеріально-технічної та навчально-методичної бази, рівня кадрового забезпечення (освіта, кваліфікація, нагороди, атестація, підвищення кваліфікації, методична робота), фінансового забезпечення діяльності закладу.

«Ефективність навчально-виховного процесу» – це аналіз рівня навчальних досягнень учнів (контрольні випробування, предметні олімпіади, Мала академія наук, продовження навчання випускників базової та старшої школи), результати виховної роботи, рівень особистісної зрілості, соціальна адаптація учнів, учнівське самоврядування тощо.

У розділі «Управління навчальним закладом» має бути проаналізовано стан планування, керівництва та стан внутрішнього шкільного контролю за діяльністю закладу освіти.

Соціальний захист, збереження та зміцнення здоров'я учнів та працівників закладу аналізуються у п'ятому розділі.

У висновках подаються найбільш суттєві проблеми в роботі закладу освіти та пропонуються шляхи їх розв'язання.

Отже, самоаналіз діяльності закладу загальної середньої освіти, на наше переконання, повинен бути обов'язково використаний під час здійснення державного контролю органами управління освітою, зокрема інспекторської перевірки. Наприклад, як планова, так і позапланова перевірки вимагають від інспектора ознайомлення зі специфікою діяльності конкретної школи, особливо позапланова перевірка зазвичай є малопідготовленою. Як бачимо, саме матеріали самоаналізу можуть допомогти інспектору в прийнятті об'єктивного та єдино правильного рішення.

Комплексна чи вибіркова перевірки. Коли перевіряється вся система роботи закладу освіти (комплексна перевірка), зрозуміло, що просто неможливо проігнорувати результати внутрішнього шкільного контролю, а найбільш

узагальненою формою його є, як ми вже зазначали, саме самоаналіз. При вибірковій перевірці, коли інспектуванню підлягають окремі питання, не слід, на нашу думку, недооцінювати матеріали самоаналізу.

Особливо в нагоді стануть матеріали самоаналізу за умови невиїзної перевірки, тобто перевірки поза межами закладу освіти.

Інтеграція форм зовнішнього контролю (інспектування) та внутрішнього контролю (самоаналізу) і інспектору, і керівництву закладу освіти дасть можливість: об'єднати зусилля контролюючих органів та підконтрольних об'єктів у досягненні спільної мети (тобто ефективне управління); знаходити та в подальшому використовувати внутрішні резерви школи; виявляти справжні причини виявлених проблем (чи це неспроможність самого колективу подолати труднощі, чи ці причини носять зовнішній характер, і значить більш складний, відповідно і дії інспектора будуть різними); спрямувати діяльність органів управління освітою не на виявлення недоліків заради самого виявлення, а заради оперативної та методично грамотної допомоги; удосконалити систему інспектування, увівши додаткові резерви внутрішнього контролю.

Висновки до розділу 2

Негативною тенденцією етапу стабілізації системи контролю за діяльністю шкіл у роки відновлення державної незалежності України 1991-2000 рр. залишалося домінування поверхового інформування відділів рай(міськ)вно про діяльність підвідомчих закладів освіти, що не дозволяло своєчасно вносити корективи у стан педагогічного процесу і суттєво знижувало ефективність інспекторського контролю. Що стосувалося законодавчої бази, то особливих регламентацій у процедуру інспектування шкіл зроблено не було. Натомість було ухвалено низку документів, що відображали вимоги до організації навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх закладах, у т.ч. гімназіях, ліцеях.

Таким чином, реорганізація вітчизняної освітньої системи на початку нового тисячоліття торкнулася не лише вищої школи, а й діяльності середніх загальноосвітніх закладів. Свідченням цього є розробка цілого ряду нормативних документів. Для оптимізації державного контролю за діяльністю середніх загальноосвітніх закладів методистами обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти розробляються навчально-методичні посібники, а фахівцями Державною інспекцією навчальних закладів України підготовлена Типова програма комплексної перевірки загальноосвітнього закладу освіти. Нині основними вимогами (які відповідно і є предметом інспекторських перевірок) до навчально-виховної роботи шкіл є дотримання навчальним закладом вимог державних стандартів освіти, якість підготовки навчальним закладом учнів, організація в навчальному закладі навчально-виховної, навчально-методичної і наукової роботи, ефективність використання навчальним закладом педагогічного та науково-педагогічного потенціалу, забезпечення розвитку та ефективність використання навчальним закладом матеріально-технічної бази.

Аналізуючи законодавчу базу України, нам удалося визначити основні напрями вдосконалення шкільного інспектування, а саме: уніфікація

інспекторського контролю, зокрема форм перевірок, написання довідок, актів та доповідних записок за результатами перевірок; повна заміна потужної фронтальної перевірки, безперечно, більш досконалою формою контролю – атестацією закладу освіти; розширення спектру методичного забезпечення процесу шкільного інспектування; введення нових демократичних форм контролю – аудиту та моніторингу.

Інтеграція форм зовнішнього контролю (інспектування) та внутрішнього контролю (самоаналізу) і інспектору, і керівництву закладу освіти дасть можливість: об'єднати зусилля контролюючих органів та підконтрольних об'єктів у досягненні спільної мети (тобто ефективного управління); знаходити та в подальшому використовувати внутрішні резерви школи; виявляти справжні причини виявлених проблем (чи це неспроможність самого колективу подолати труднощі, чи ці причини носять зовнішній характер, і значить більш складний, відповідно і дії інспектора будуть різними); спрямувати діяльність органів управління освітою не на виявлення недоліків заради самого виявлення, а заради оперативної та методично грамотної допомоги; удосконалити систему інспектування, увівши додаткові резерви внутрішнього контролю.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі здійснено розгляд проблеми інспектування шкіл у виділених хронологічних межах, показано передумови розробки досліджуваної проблеми, що дає підстави для узагальнень і висновків:

1. З'ясовано передумови розвитку шкільних інспекторських перевірок в Україні XIX – першої половини XX ст., що підтвердило зацікавленість держави в наданні навчальними закладами якісних освітніх послуг. Потреби в розбудові матеріально-технічної бази шкіл, підвищення вимог до якості інспекторських перевірок, відсутність грамотного підбору педагогічних кадрів, які залучалися б до інспектування, невизначеність питань, що виносилися на перевірку, та багато інших чинників мали суттєвий вплив на подальшу розробку методичних засад та вдосконалення досвіду організації державного контролю за діяльністю шкіл у системі управління освітою в Україні другої половини XX ст. Саме на цей період припадає трудомістка робота органів управління освітою з систематизації інспекторських перевірок, що здійснюється паралельно з реформуванням мережі освітніх закладів.

2. Розкрито зміст поняття «інспектування» як однієї з форм контролю за діяльністю загальноосвітніх навчальних закладів у системі управління освітою в Україні досліджуваного періоду, його конкретизацію проведено з урахуванням таких синонімічних дефідентів, як «нагляд» і «контроль». Узагальнення науково-педагогічної літератури, архівних документів і матеріалів дозволило розкрити структуру інспектування загальноосвітніх закладів як найбільш типову та ефективну для досліджуваного періоду, а саме: фронтальна (повна) перевірка школи; відвідування і аналіз уроків; перевірка знань, умінь і навичок учнів; інспектування виховної роботи; перевірка внутрішнього шкільного керівництва і контролю; оцінювання діяльності школи і роботи вчителя. Виявлено спільне і відмінне в поглядах науковців на організацію і методику інспекторських перевірок.

Проведено аналіз нормативно-правового забезпечення та схарактеризовано розробку методичних засад інспектування шкіл у системі

управління освітою в Україні означеного хронологічного періоду в динаміці, з'ясовано еволюцію змін, що відбувалися в досвіді організації інспектування. Встановлено, що формування нормативно-правової бази інспекторських перевірок шкіл в Україні впродовж другої половини ХХ ст. стало підґрунтям для вдосконалення діяльності всіх суб'єктів цього процесу.

3. Розглянуто позиції науковців до розробки методичних засад інспектування шкіл у системі управління освітою України другої половини ХХ ст. та виявлено такі основні підходи. Згідно з першим інспектування ототожнювалося з перевіркою діяльності навчальних закладів, що поєднувалася з наданням необхідної допомоги, вивченням і поширенням позитивного досвіду, усуненням виявлених недоліків. Другий підхід наблизив інспектування до системи державного контролю за виконанням освітніми закладами будь-яких форм власності постанов, законів Верховної Ради, указів і розпоряджень Президента України, рішень уряду в галузі освіти, директивних і нормативних документів інших керівних органів з одночасним наданням їм необхідної допомоги. Узагальнення наукових розвідок вітчизняних фахівців у галузі школознавства, управління діяльністю освітніх закладів дозволило уточнити структуру інспектування, вимоги до особистості інспектора-методиста, його професіоналізму, технологічної грамотності.

У магістерській роботі досвід організації інспекторських перевірок у системі управління освітою в Україні другої половини ХХ ст. представлено з урахуванням виділених критеріїв (потреби суспільства з урахуванням його суспільно-політичного, соціально-економічного розвитку в підвищенні якості надання освітніх послуг загальноосвітніми навчальними закладами; зміни в освітніх пріоритетах держави; офіційний статус шкільного інспектора; динаміка розвитку типів загальноосвітніх закладів; якісні зміни мети, завдань і змісту інспекторських перевірок; нормативно-правове забезпечення діяльності інспекторів шкіл; утілення у практику роботи шкіл досягнень педагогічної науки) відповідно до таких етапів: I етап (1950-1971 рр.) – етап становлення і динамічних змін в організації шкільної освіти; II етап (1972-1990 рр.) – етап

реформування процедури інспектування шкільної освіти в Україні; III етап (1991-2000 рр.) – етап стабілізації системи контролю за діяльністю шкіл у роки відновлення державної незалежності України. Тенденції кожного етапу представлено виходячи з позитивних надбань і тих утруднень, що мали місце в інспектуванні шкіл в Україні досліджуваного періоду.

4. З'ясовано, що в системі управління освітою в Україні впродовж другої половини XX ст. окреме місце відводилося завданням, правам і обов'язкам інспектора шкіл, які протягом тривалого часу визначалися «Положенням про інспекторів шкіл» (у редакції 1945 р. і 1975 р.). Увагу акцентовано на загальних принципах (плановості, конкретності, раціонального вивчення, підбору і розстановки кадрів, систематичності перевірки рішень і рекомендацій із народної освіти та ін.), структурі органів управління освітою (галузевого і функціонального підпорядкування), діяльності органів народної освіти з керівництва школою, навчально-виховною роботою в ній на основі єдиначальства і колегіальності, вимогах до керівних і вчительських кадрів, завідувачів відділів (управлінь) освіти. Диференційовано посадові обов'язки інспектора районного (міського) відділу, обласного інспектора шкіл, інспектора Управління початкових і середніх шкіл Міністерства освіти УРСР.

5. Визначено перспективи вдосконалення процедури шкільного інспектування в Україні на початку XXI ст.: уніфікація інспекторського контролю, зокрема форм перевірок, написання довідок, актів і доповідних записок за результатами перевірок; повна заміна фронтальної перевірки більш досконалою формою контролю – атестацією закладу освіти; розширення спектру методичного забезпечення процесу шкільного інспектування; введення нових демократичних форм контролю – аудиту і моніторингу. Показано, що з початком нового тисячоліття використовуються дві основні форми державного контролю за діяльністю загальноосвітніх навчальних закладів: атестація закладу та міжатестаційні перевірки (інспектування). На підставі цілісного аналізу методичних засад і досвіду організації інспектування шкіл у системі управління освітою України другої половини XX ст., та також власного досвіду

роботи розроблено методичні рекомендації для керівників закладу загальної середньої освіти із самоаналізу діяльності як форми інтеграції зовнішнього та внутрішнього контролю.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми інспектування шкіл у системі управління освітою в Україні. Подальших наукових розробок потребує визначення та ґрунтовне вивчення передового досвіду інспекторських служб відділів освіти на регіональному рівні та кращих вітчизняних інспекторів освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко О. В. Внесок Є.С. Березняка в науку про управління школою. *Освіта Донбасу*. 2005. № 1. С. 100–105.
2. Адаменко О. В. Школознавчі погляди М. В. Черпінського. *Освіта на Луганщині*. 2003. № 1. С. 45–51.
3. Балановський І. М. Організаторська роль інспектора шкіл та заходи до підвищення ефективності інспектування. *Питання керівництва школою* : збірник статей. Черкаси. С. 19–58.
4. Березняк Е. С. Важнейшее звено управления школой. К. : Радянська школа, 1981. 151 с.
5. Березняк Є. С. Вибрані педагогічні праці : у 3-х томах. Т. 1. 2-е вид., доп. К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. 344 с.
6. Березняк Є. С. Вибрані педагогічні праці : у 3-х томах. Т.2. 2-е вид., доп. К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. 296 с.
7. Березняк Є. С., Стіуса В. Г. Питання інспектування роботи школи і вчителя. К. : Радянська школа, 1964. 279 с.
8. Березняк Є. С., Черпінський М. В. Керівництво роботою школою. К. : Радянська школа, 1970. 261 с.
9. Березняк Е. С. Руководство современной школой. К. : Радянська школа, 1977. 166 с.
10. Березкин Г. П. Планирование работы заведующего учебной частью школы. М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1963. 90 с.
11. Боднар О. С. Критерії експертного оцінювання навчально-виховної діяльності загальноосвітніх шкіл : навчально-методичний посібник. Тернопіль : СМП «Тайп», 2007. 116 с.
12. Бондар А. Д. Методи і прийоми контролю за роботою шкіл і вчителів (Стеногр. лекції). Вид. 2-е переробл. і доп. К., 1958. 34 с.

13. Васильчук Т. В. Відновлення вищої педагогічної освіти Української РСР після Великої вітчизняної війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* (ЗНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського). Запоріжжя : Просвіта, 2003. Вип. XVI. С. 245–250.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
15. Вопросы школоведения / под ред. П. В. Зимина. М. : Просвещение, 1974. 302 с.
16. Вся Україна та АМСРР : довідкова й адресові книга на 1930 рік. Рік видання п'ятий. [Одеса] : видання Українського Червоного Хреста Одеської ОКРфілії, 1930. LXIV, XII, [2], 224, VIII, 225-448, [2], LVI, 449-672, XVI, 673-1280, XVI, 1281-1408, XVI, 1409-1440, VIII, 1441-1552, VIII с. URL : <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2013>.
17. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження : методологічні поради молодим науковцям. Київ ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2010. 308 с.
18. Гриневич Г. Д. З досвіду інспектування роботи школа. *Радянська школа*. 1951. № 4. С. 39–44.
19. Данилевський М. С. Інспектування шкіл районним відділом народної освіти. *Радянська школа*. 1954. № 9. С. 40–45.
20. Данилевський М. С. Перебудувати роботу органів народної освіти. *Радянська школа*. 1959. № 9. С. 72–75.
21. Данилевський М. С. Планування роботи. *Радянська школа*. 1952. № 8. С. 16–23.
22. Дейкун Д. І., Дробязко П. І. Організація праці інспектора-методиста шкіл. К. : Радянська школа, 1990. 176 с.
23. Денякина Л. М. В помощь завучу и методисту при осуществлении контроля за деятельностью педагога. *Методист*. 2008. № 5. С. 49–52.

24. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 3.11.1993 р. № 896. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>.
25. Десятов Т. М. Наука управління загальноосвітнім навчальним закладом / Т. М. Десятов, О. М. Коберник, Б. Л. Тевлін, Н. М. Чепурна. Харків : Основа, 2003. 239 с.
26. Деякі питання школознавства. К. : Радянська школа, 1966. 277 с.
27. Джеріх Т. Контроль навчально-виховного процесу. *Директор школи*. Шкільний світ. 2013. № 3. С. 3040.
28. Довідник управлінця. *Управління освітою*. 2005. Серпень. Число 15-16 (110-111). 127 с.
29. Дорохова Г. А. Управление народным образованием. М. : Юридическая литература, 1965. 179 с.
30. Єльнікова Г. В. Управління навчальним закладом : навчально-тематичний план і програма для підготовки та підвищення кваліфікації керівника освітнього закладу в системі післядипломної освіти. К. : ЦППО АПН України, 2000. 24 с.
31. Єльнікова Г. В. Оцінювання якості освіти в загальноосвітньому навчальному закладі на основі проведення моніторингових процедур. *Практика управління закладом освіти*. 2008. № 8. С. 20–30.
32. Єльнікова Г. В. Перспективні підходи до управління освітніми системами на адаптивній основі. *Імідж сучасного педагога*. 2009. № 89 (97–98). С. 37.
33. Завадська С. Об'єктивне оцінювання школи сьогодні. *Управління освітою*. 2008. № 26. С. 28–32. (Початок в № 25. С. 24–32, № 31. С. 29–32).
34. Закон України про загальну середню освіту доступу. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/651-14>.
35. Закон України про освіту. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.

36. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти : монографія. К. : Ніка-центр, 2000. 332 с.
37. Клименюк О. Методологія та методи наукового дослідження. К. : Міленіум, 2005. 208 с.
38. Кобзарь Б. С. Работа с педагогическими кадрами (Из опыта работы) [Сталино], 1958. 53 с.
39. Ковальов В. М. Самоаналіз організації функціонування закладу освіти. *Управління школою*. 2011. № 46. С. 41–57.
40. Контроль як функція управління. *Сучасна школа України*. 2009. № 3. С. 716.
41. Корніяка Т. Я. Райвно і школа : посібник для вчителя. К. : Радянська школа, 1988. 126 с.
42. Косяк О. С. Поліпшувати керівництво органами народної освіти і школами. *Радянська школа*. 1958. № 9. С. 70–73.
43. Кузьменко М. М. Уніфікація системи освіти в УСРР у 20 30 ті р. р. XX століття. *Наука. Релігія. Суспільство* : науковий журнал Донецького державного інституту штучного інтелекту 2005. № 2. URL: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp /CONF/2_2005/articles/stat18.html.
44. Курганский С. Экспертиза годового плана работы школы. *Народное образование*. 2006. № 2. С. 68–77.
45. Лаврук В. В. Контроль стану викладання навчальних предметів. Довідки. К. : Ред. газет з упр. освітою, 2012. 127 с.
46. Лаврук В. В. Організація роботи відділу освіти. К. : Шкільний світ, 2010. 128 с.
47. Лісова Н. І. Державно-громадське управління загальною середньою освітою в Україні : чинники впливу на його розвиток. *Вісник Черкаського національного університету*. Черкаси. 2011. Випуск 206. Частина II. С. 8489. (Серія «Педагогічні науки»).
48. Мурашко Н. Готуємося до інспектування школи. К. : Шкільний світ, 2009. 128 с.

49. Національна доктрина розвитку освіти України, затверджена указом Президента України від 17. 04. 2002 р. N 347/2002. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.
50. Нечипорук З. С. Інспектування середньої школи. К. : Радянська школа, 1958. 173 с.
51. Ніколаєв В. Управління освітою та фінансування освіти. URL: http://programs_edu_ep_331_ua_egfvi
52. Онишків З. М. Основи школознавства : навч. посіб. [для студ. пед. вузів]. Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2006. 176 с.
53. Описание базовых принципов разработки и апробации соответствующих задачам повышения качества образования моделей и процедур аттестации пед. работников и руководителей образовательных учреждений. *Перемены*. 2008. № 4. С. 31–39.
54. Опыт руководства учебно-воспитательной работой школ [сб. статей. / редкол. : А. Д. Бондарь и др.]. Симферополь, 1958. 152 с.
55. Організація і методи вивчення та поширення педагогічного досвіду : збірник статей. К. : Рад.шк., 1952. 180с.
56. Основні документи про школу : збірник-довідник / упорядник Є. С. Березняк. К. : Радянська школа, 1973. 360 с.
57. Основні документи про школу : збірник-довідник / упорядник Є. С. Березняк. К. : Радянська школа, 1982. 399 с.
58. Основные документы о реформе общеобразовательной школы / сост. В. А. Белоголовский. К. : Рад. школа, 1986. 591 с.
59. Пальчевський С. С. Педагогіка. К. : Каравела, 2007. 576 с.
60. Пам'ятка про інспектування виробничого навчання в середній школі. Черкаси, 1958.
61. Педагогическая энциклопедия / гл. ред. И. А. Каиров. М. : Советская энциклопедия, 1965. Т. 2.
62. Перепада О. М. Психологія управління. *Шкільному психологу*. Усе для роботи. 2012. № 7. С. 2–29.

63. Пікельна В. С. Управління школою. *Бібліотека журналу «Управління школою»*. Харків : Основа, 2004. Ч. 1. 112 с.
64. Положення про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 1993 р. № 660. *Збірник законодавчих та нормативних актів про освіту* : Київ, 1994. Випуск I. С. 24–39.
65. Положення про загальноосвітній заклад освіти, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 р. № 964 : (Нормативні документи Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України).
66. Положення про загальноосвітній заклад освіти, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 778 : (Нормативні документи Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України).
67. Положення про Державну інспекцію закладів освіти при Міністерстві освіти України, затверджене наказом Міністерства освіти України від 11 лютого 1993 р. № 34 // *Збірник законодавчих та нормативних актів про освіту* : Київ, 1994. Випуск I. С. 332–336.
68. Положення про Державну інспекцію навчальних закладів України, затверджене Указом Президента України від 8 квітня 2011 р. № 438/2011 : (Нормативні документи Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України).
69. Порядок здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів, затверджений наказом Міністерства освіти і науки України від 25.01.2008 № 34 «Про затвердження Порядку здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів» : (Нормативні документи Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України).
70. Сергеева С. В. Инспектирование частных учебных заведений в России (вторая четверть XIX в.). *Педагогика*. 2009. № 9. С. 80–92.
71. Сурмило Г. І. Керівництво школами району. К. : Радянська школа, 1983. 79 с.
72. Сучасний тлумачний словник української мови / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «Школа», 2006. 1008 с.

73. Тесля М. Нагляд чи контроль. *Директор школи*. 2008. № 40. С. 11–15.

Архівні документи:

Державний архів Полтавської області (далі ДАПО)

74. Обласний відділ народної освіти Виконавчого комітету Полтавської обласної ради депутатів трудящих Р-4298.

75. Ф. Р – 4298 Обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Полтавської обласної Ради депутатів трудящих. 1943–1988 рр.

оп. 1.

- Спр. 20. Накази та розпорядження народного комісаріату освіти Української РСР. 1945 р., 200 арк.

76. Ф. Р – 4298 Обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Полтавської обласної Ради депутатів трудящих. 1943–1988 рр.

оп. 1.

- Спр. 41. Накази та розпорядження народного комісаріату освіти Української РСР. 1946 р., 148 арк.

оп. 1.

77. Ф. Р – 4298 Обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Полтавської обласної Ради депутатів трудящих. 1943–1988 рр.

оп. 1.

- Спр. 213. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР. 1950 р., 54 арк.

78. Ф. Р – 4298 Обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Полтавської обласної Ради депутатів трудящих. 1943–1988 рр.

оп. 1.

- Спр. 331. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР. 1953 р., 207 арк.

79. Ф. Р – 4303 Київський районний відділ народної освіти виконавчого комітету Київської районної ради депутатів трудящих, м. Полтава. 1943–1956 рр.

оп. 1.

- Спр. 33. Сборник приказов и распоряжений Министерства просвещения УССР. 1953 г., 272 арк.

80. Ф. Р – 5465 Полтавський обласний інститут удосконалення кваліфікації учителів. 1943-1968 рр.

оп. 1.

Спр. 52. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР, які стосуються діяльності. 1950 р., 87 арк.

81. Ф. Р – 2566 Інститут удосконалення кваліфікації учителів. 1955–1985 рр.

оп. 1.

Спр. 185. Накази Міністерства освіти УРСР та Черкаського облВНО, прислані для виконання. 1967 р., 119 арк.